

Ղևոնդ Ալիշան

Յուշիկք հայրենեաց Հայոց

Բնախօսութիւն Հայաստան աշխարհի

ԱՐԴ որովհետեւ կ՚ուզես, Հայկակ, որ երբեմն ձմերուան իրիկունները ախորժաբեր կարմիր կրակարանին քով, եւ երբեմն լաւ եղանակին՝ ցորեկը ժուռ գալով բաց օդոյ եւ բնութեան մէջ, մեր Հայ հայրենեաց դիպուածոց եւ հանգամանաց մէկ քանին յիշենք . երբեմն ըստ աւուր պատշաճի, այսինքն օրուան տարէդարձ յիշատակը պատմելով, եւ երբեմն ըստ կամաց եւ հաճոյից ընտրելով նիւթ մը . հարկաւոր կու սեպեմ այս առաջին անգամ մեր հայրենեաց բնախօսութիւն մ՚ընել . ի հարկէ մեր երեկոյեան ժամերուն համեմատ՝ համառօտելով եւ ամփոփելով անանկ նկարագիր մը՝ որ կրնար շատ յերկարիլ, եթէ մենք այլ աւելի երկար ժամանակ ունենայինք՝ մեր աշխարհին անցեալ պատմութիւնը եւ ներկայ բնութիւնը քննելու:

Ա

Մեր Հայաստան աշխարհին ընդհանուր կերպարանքը շատ նշանաւոր երեւոյթներ կ՚ընծայեն մեզի, Հայկակ . եւ մէկ խօսքով ըսելով, Հայաստան ընդդիմակներու երկիր մ՚է գերազանց աստիճանի, որք քիչ ազդեցութիւն չեն ըներ իր բնակչաց բարուցը վրայ: Աշխարհագրական դրիցը պատճառաւ՝ Հայաստանի կլիման է ամենաբարեխառն, ամենաքաղցր, հաւասար Իտալիոյ, Յունաստանի, Սպանիոյ, Ասորեան կողեաց . բայց ունի խստաշունչ ցուրտ՝ բեւեռային շրջանակաց նման, եւ հեղձուցիչ տաք՝ արեւադարձից: Եւ այս հակառակաց պատճառն է իր դրից բարձրութիւնը ծովու երեսէն: Վասն զի մինչ մէկ կողմանէ

Յատուկ Պոէմ

Եւրոպիոյ շատ լերանց բարձրաբերձ գագաթունքն չեն հասնիր այն բազմամարդ ու մշակեալ տափից բարձրութեանը, ուսկից Եփրատ, Տիգրիս, Կուր եւ Արածանի սկիզբն կ՚առնուն իրենց արծաթափայլ ջրոցը, եւ մինչ Սեմբլոնի, Կենիսոսի, Ս. Կոթարտոսի համբաւաւոր լեռնանցքն ստորեւ են Սեւանայ լճին ջրոց կապուտակ երեսէն, որուն շրջակայքն հարիւրաւոր գիւղօրէք միշտ բազմամարդ բնակչօք լի են. միւս կողմանէ քանի մը մասունք մեր հայրենեաց՝ ոչ միայն կ՚իջնեն հարթ հաւասար մինչեւ ծովուն մակերեւոյթը, այլ նաեւ ստորեւ են քան զայն, ինչպէս Կասպից ծովուն ափունքն, ուր կը խառնուի Հայաստանի բնական մակարդակն՝ 25 մեդր ցած են քան զմակերեւոյթ Սեաւ ծովու եւ Ովկիանու: Ասկէ առաջ կու գան այն Հակադիմութիւնքն եւ այն փոխադարձ խաղերն երկու հակառակ եղանակաց, որոնց մէկն՝ երբեմն կը հալեցունէ, կ՚ըսեն, իր հրացայտ ճառագայթներովը Տիգրանակերտի գմբեթաց կապարը, մինչդեռ մէկալն վեց ամիս կը սփռէ իր սպիտակ պատանքը երկրին մեծագոյն մասին երեսը, եւ կ՚իջեցունէ զուգախառնութիւնը 26 Ռ. զրոյէն վար: Այսպիսի ատեն կարաւաններն հետերնին կ՚առնուն թանձր մուշտակներ, կտրելու անցնելու համար ձեան ու սառուցի խաւերուն տակ պնդացած լճերը ու գետերը, որով չեն զանազանուիր ձորն ի դաշտէն: Երջանիկ են այն յանդուգն ճանապարհորդներն՝ եթէ կարենան ազատիլ հիւսերէն եւ ձեան փոթորիկներէն, որ շատ անգամ կը թաղեն ամբողջ կարաւաններ: Այսպիսի դիպաց մէջ փրկութեան վերջին յոյսն, ըստ վկայութեան Ստրաբոնի, էր երկայն ձող մը, զոր ձեան տակ թաղուող թշուառն կը ջանար ցցելու իր սառնեղէն բանտին կամարէն դուրս՝ իբրեւ նշան բաբախուն կենացը, որ ազատարարի մը կը սպասէր: Այս կերպով ազատեցաւ արքայն Սանատրուկ երեխայութեան ատեն, յետ մնալու երեք օր ստնտուին գիրկը կապուած ձիւնեղէն բանտին մէջ. իր թոռն, Տիրան, թշուառագոյն քան զինքն, հոն կորսընցուց կեանքը յետ թագաւորելու 20 տարի: Օգտակար ճիգն էր եւ պատուաւոր պաշտօն մը՝ մեր արշակունի թագաւորաց ատեն՝ արքունի ոստիկանութիւնն ձեանց, յորմէ կ՚առնուր իր անունը մեր ազնուական ընտանեացը եւ կամ նախարարութեանց մէկն, եւ կ՚ըսուէր Ձիւնական: Ճանապարհորդաց ապահովութեանն համար պանդոկներ կամ կայանք կը հաստատուէին յաճախեալ եւ վտանգաւոր ճանապարհաց եւ անցից վրայ. ինչպէս են, բաց յայլոց, Ռահվայի ձորոյն Խաները, ընդ մէջ Բաղիշու եւ Խլաթայ: Այս հայկական ձմեռն, ինչպէս կ՚անուանէ մեծն Ոսկեբերան, որ անձամբ փորձեց անոր խստութիւնը, շատ անգամ ահ տուաւ աշխարհակալաց. եւ առակ եղած է հին պատմչաց եւ քերդողաց մէջ,

Քսենոփոնէն սկսեալ մինչեւ ի բիւզանդացի ժամանակագիրներն: Մեր օրերն բնապատում ճանապարհորդք ստուգեցին որ Էրզիռումի ձմեռն աւելի նուազ խիստ չէ՝ քան մեծին Ս. Բեռնարդոսի լերան ձմեռը, թէպէտ եւ առաջնոյն աշխարհագրական լայնութիւնն 5 աստիճան նուազ է, եւ բացարձակ բարձրութիւնն ալ 500 մեդր նուազ է քան զհոչակաւոր վանքն Ալպեայց: Դարձեալ Ակռուոյ ձմեռն 99 աստիճան լայնութեան տակ, եւ 1760 մեդր բարձրութեամբ, հաւասար է Հիւսիսային Գլխոյն ձմերան՝ սառուցեալ գօտւոյն տակ՝ Եւրոպայի ծայրը: Երեւան, մայրաքաղաքն Ռուս Հայաստանի՝ ամառն ստուերի մէջ ջերմութիւնն ելեր է 30º. ձմեռն իջեր է անգամ մ'ինչուան 40º. զրոյէն վար. այսպիսի տարբերութիւն մը որ հազիւ թէ սառուցեալ գօտւոյն մէջ Կրէնլանտի կղզին կը տեսնուի. ընդդիմակ մը որ գրեթէ ուրիշ տեղ չտեսնուիր:

Այս ընդդիմակութիւնս աւելի զգալի կ'ըլլայ երբ նկատենք մեր հայրենեաց երկրին ամայի երեսը՝ այն ժամանակը, երբ այն լեռներէն անդին՝ որ զինքը կը բաժնեն Պոնտոսէն, նաւընջենիներն անուշահոտութեամբ կը բուրեն բաց օդուն մէջ ի Տրապիզոն, զոր արդէն ողջուներ է ծիծառնուկն, Հայաստանի վրայէն անցնելով՝ առանց հոն ոտք կոխելու. մինչդեռ ուրիշ կողմ մը՝ ցածագոյն լերանց ոտքը, Մուսուլ, սառոյց կը ծախեն, տաղտկացուցիչ ջերմութիւնը բարեխառնելու համար: Եւ սակայն Պոնտոսի մայրաքաղաքէն մինչեւ Ասորեստանի մայրաքաղաքը, Հայաստանի տարածութիւնն՝ ուղիղ գծով չառաւելուր քան զ6 700 Հազարամեդր. այնպէս որ շոգեկառք մը կրնայ կտրել այս միջոցս արեւուն ծագումէն մինչեւ մուտքը, եւ կ'ունենայ ճամբորդն առաւօտ մը գարնան, միջօրէ մը ձմերան եւ երեկոյ մ' ամարան: Հաւանօրէն դուն այս զբօսական ճանապարհորդութեանս ձեռք չես զարներ, Հայկակ. չես ուզեր մի եւ նոյն օրուան մէջ երեք այլ եւ այլ եղանակ ունենալ, մանաւանդ երկրորդը: Այդ ի՞նչ խստաշունչ երկիր է, պիտի ըսես, այդ ի՞նչ թշուառ հայրենիք է եղեր մեր Հայաստանն: Ա՜հ, երբ սիրելի ըլլան հայրենիք, ամեն եղանակներն ալ գեղեցիկ կ'ըլլան, եւ վայրենագոյն բնութիւնն անգամ կը քաղցրանայ բարեկիրթ սրտի մը: Ի վերայ այսր ամենայնի ես շատ եւրոպացի կը ճանչնամ՝ Բարիզու եւ Լոնտրայի բնակիչներէն, վաճառականներ եւ հիւպատներ, որ դժուարաւ կը թողուն Էրզիռումի բնակութիւննին յԵւրոպա վերադառնալու համար. թէպէտ եւ կը տեսնեն որ ջուրը կը սառի հոն նոյն իսկ խեցգետնի արեւադարձին գիշերը. բայց այն չորս կամ հինգ ամիսները, որ երկու ձմերանց մէջ կ'ընկնին, վերադաս կը

համարին քան զբոլոր տարին ուրիշ կլիմայի տակ:

Օդոյն առաձգութիւնն ու զտութիւնն եւ անոր հոսանաց զովութիւնն, ջրոց յստակութիւնն, բուսաբերութեան առոգութիւնն ու պայծառութիւնն, եւ այս կերպով մը օդապարիկ երկրիս արգասեաց համեղութիւնն, կազմեցին զՀայաստան տեղի զբօսանաց եւ ամարաստուն աշխարհակալացն Ասիոյ եւ իրեն մերձաւոր թագաւորաց, սկսեալ Շամիրամայ մինչեւ ցկուսակալս անդրկովկասային գաւառաց Ռուսաց: Վանայ բերդն, որ սեպացեալ ժայռի մը գլուխը կանգնուած է, հարիւրաւոր ոտք բարձր է ստորակայ լեռնադաշտակէն, ան ալ աւելի քան զ5100 ոտք բարձր է ծովու երեսէն, այն բնութեան եւ արուեստից հրաշալիքն, առաջին հանգրուան հաճոյից եւ ամարաստուն եղաւ այն աշխարհակալ թագուհւոյն, որուն անունը ինչուան այս օրս կը կրէ, այն անունը որ շատոնց մոռացութեան մէջ թաղուած է Բաբելոնի եւ Եկբատանայ աւերկացը տակ: Իսկ մեր թագաւորներն պէտք չունէին իրենց ձմերոցն օտարներու քով փնտռելու: Մուղանայ ընդարձակ դաշտն կամ անապատը, զոր կը կտրեն ու կ՚անցնին Երասխ եւ Կուր, իրարու հետ խառնուելէն թէ՛ առաջ եւ թէ ետեւ, ամեն ժամանակ ձմեռը մեր հայրենեաց կենդանիներուն ապաստանարան եղեր է: Ամառն խոպան անապատ մ՚է, եւ արեւէն այրած խոտերուն տակ կը պահէ խորամանկ օձեր, որոնցմէ Պոմպէի բանակն աւելի նեղութիւն կրեց՝ քան թէ Ասիոյ բոլոր թշնամիներէն, ամառուընէ դէպ ի ձմեռն՝ արօտատեղի եւ ճշմարիտ ապաստան կը փոխուի: Այն վերջին եղանակին մէջ՝ հազիւ թէ թափանցիկ բարակ ձիւն մը կը նստի: Մուղան կը չէննայ օդոց այն գեղեցիկ եպիկուրեաններէն, (թըռչուններէ), որոնց տարեւոր տեղափոխութիւնք կը հիացունեն զերկրագործ եւ զիմաստասէր: Այս խաղաղասէր թռչնոց ցեղէն բոլորովին տարբեր եւ օտար ցեղ մը՝ միջին դարուն՝ այս ընդարձակ միայնութեանցս տիրելով, ծածկեց զանոնք պատերազմասէր հրոսներով, որ եկեր էին Ջիհունէ եւ Եաքսարտէ անդին եղած անապատներէն . Մողոլաց անհամար բանակներն, առաջնորդ ունենալով զՉուրմաղուն եւ Հուլաղուն, հոն ձմեռն իրենց ձիերը ու բանակները կը վարժեցընէին արիւնհեղութեան եւ աւարառութեան, զոր ի գործ կը դնէին գարնան, բոլոր շրջակայ երկիրներուն մէջ: Անոնց արիւնարբու գլխաւորներն, երբ տաքերը կը հասնէին, Ալատաղի զովացիկ բարձրերը կ՚ապաւինէին, որ Այրարարատայ պարուն լեռ մ՚է, եւ վրան Ապաղա ղան մեծածախ դղեակ մը շինեց, քաղաքի մը չափ ընդարձակ, որուն աւերակներն ինչուան հիմայ անայցելու մնացեր են

ճանապարհորդներէն, ինչպէս դիրքն ալ անծանօթ է հիմակուան անուանի արեւելագէտներէն՝ որք Մողոլաց պատմութիւնը գրեցին:

Բ

Արարատայ այն լերանց պարն՝ զոր հիմայ յիշեցի, բոլոր Հայաստանը երկու կը բաժնէ, թափելով իր ջրերը մէկ կողմէն Եւքսինեան եւ Կասպիական ծովերուն, միւս կողմէն՝ Միջերկրական ծովը ու պարսկային ծոցը: Այս շղթայն – կցուելով լերանց այն ընդարձակ գօտւոյն հետ՝ որ ծայրէ ծայր կը շրջապատէ հորիզոնաբար գբովանդակն Ասիա, սկսեալ Չինաց եւ Հնդկաց եզերքէն մինչեւ փոքր Ասիոյ եզերքը, ու կը ձգուի մինչեւ արեւելեան Եւրոպա, այս հայկական պարը կամ շղթայն, հանդերձ իր լեռնամոյթներովը, նոր ժամանակաց առաջին բնապատումն Հումպոլթ կու սեպէ իբր կեդրոն ծանրութեան բոլոր հին աշխարհի: Սակայն այս շղթայն, ինչպէս ուրիշ Հայաստանի շղթաներն ալ, որոշ չիծրագրուիր նման անթափանցելի պատուարացն Կովկասու, շարունակ կատարացն Անտեայց, Հիմալայայ, եւ Ապենինեանց . եւ ոչ իսկ Տաւրոսի վեհ տեսքն ունի: Հայաստան ունի շատ մը երկրորդական շղթաներ ճիւղիցն Կովկասու, Տաւրոսի եւ Այրարատայ, որ կ՚ընդհատին շատ հեղ լեռնակոյտներէ, ցցուեալ առանձնակ սարերէ, որք շատ տարբեր կերպով վեհ են իրենց ձեւովը, բացարձակ բարձրութեամբն եւ իրենց տարածոցովը . եւ իրաւամբ է որ նոր աշխարհագրաց հայրն, Ռիդդէր, կը կոչէ մեր հայրենիքը Լեռնակոզին: Արդարեւ ուրիշ կերպ չերեւար Հայաստան եթէ դիտուի ընդ մէջ դաշտացն Միջագետաց, Աղուանից եւ Վրաց, ընդ մէջ Սեաւ ծովուն եւ Կասպիական ծովուն . ուր լեռնադաշտն կ՚ամբառնայ աւելի քան զ՚ 2000 մեդր հանդերձ լեռներով, որոնց բացարձակ բարձրութիւնն է մինչեւ 5000 մեդր: Այս լեռնադաշտիս բարձրագոյն կէտն Մասիս, կամ Մեծն Արարատ, կ՚առաւելու բարձրութեամբ իբր 500 մեդր քան զՍպիտակ լեառն, եւ երեք կողմանէ առանձնացեալ՝ կը բարձրանայ իբրեւ հսկայ լերանց 4000 մեդր Երասխայ դաշտէն վեր, ցուցընելով փառաւորապէս ինչուան 50 փարսախ հեռուն իր ալեւոր գլուխը . սպիտակ քօղն՝ որ մշտնջենապէս կը ծածկէ զայն, ընդդիմակ երեւոյթ մը կը ներկայացնէ իր սեւ կողերուն հետ՝ երբոր անոնք իրենց ձմեռնային ծածկոյթը ձգեն:

Դիտելու արժանի զարմանալիքներէն մէկն է դարձեալ մեր երկրին մէջ մշտնջենաւոր ձեանց բարձրութիւնն, որ բաց ի Մասիսէն եւ ուրիշ քանի մը բարձունքներէ, ամբողջ տարին չեն դիմանար: Այդ սառնեղէն գիծն հայկական լերանց առանձնակ սարերուն վրայ չինջնար ի վայր քան զ4000 մեդր, եւ գօտիներուն վրայ քան զ3500: Իրաւունք ունէր ուրեմն լատին բանաստեղծն (Որատիոս) զարմանալու որ

Եւ ոչ ի սարս լերանց Հայոց

… Պաղ թանձրամած կայ միշտ անկոյծ

Ջհամաբոլոր ընթացս ամսոց:

Ինչպիսի՛ զարմանալի ընդդիմակ երեւոյթ կ՚ընծայեն ուրեմն մեր հայրենիքն ընդ մէջ տարւոյն երկու ծայրերուն ու միջին ամիսներուն . ի՛նչ զանազանութիւն ընդ մէջ համատարած սպիտակութեան եւ պէսպիսագոյն կանաչութեան՝ որ շուտով մը առջինին տեղ կը փոխի:

Բայց ի՞նչպէս կ՚անհետանան արդեօք այդ ձեան եւ սառույցի սարսափելի կոյտերն . ո՞ւր արդեօք կ՚ամբարին այնքան անբաւ ջուրեր: Անտարակոյս պէտք էին բոլոր մեր երկրին երեսը ողողել, աւերել ու փչացնել, եթէ նախախնամութիւնն առաջուց անոր կորնթարդ դիրք մը տուած չըլլար, կմբրածեւ վահանի մը պէս զետեղելով չորս միջերկրական ծովուց միջոց . ուր կը թափին այդ ջրոց մեծամեծ քամուքս՝ եւ կը ձեւացընեն առաջակողմեան Ասիոյ մեծագոյն գետերը: Բաց ի երկրին զգալի կորութենէն՝ գետոց յատակքն ալ շատ խոր են, եւ ոմանք ինչուան հարիւրաւոր ոտք բարձր ափունք ունին իրենց թուխ ալիքներուն վերեւ . այս պատճառաւս է որ շատ մեծ ու փոքր գետեր Սեւ կը կոչուին: Բայց այդ տարեւոր ջրհեղեղը չէր բաւեր երկրին արբուցմանը, եթէ մշակողաց երկայնմիտ վաստակն բազմաթիւ ջրանցքներ եւ ջրոց ընդունարաններ չբանար, եւ շարժուն ցանց մը չձեւացուներ իր մարդացն ու անդաստանացը եզերք: Պէտք է ճանչնանք ուրեմն որ մեր նախնիքն, առանց ներկայ դարուս դիւրութիւններն ունենալու՝ շատ ճարտար էին ջրաբաշխական արուեստի մէջ: Ձորոց խոռոչներուն մէջ թմրած ջուրն՝ ոչ միայն նեղ ժայռերու մէջէն ճամբայ բանալով կ՚ընթանար անխոնջ երկրագործին քրտանց ձեռնտու ըլլալու, այլ եւ երբեմն աւելի դժուարին եւ

օձապտոյտ ճամբաներով՝ սուր եւ սեպաձեւ բլորներու եւ ժայռերու գագաթը կը բարձրանար, ձեւացընելու աւազան մը ժայռերու մէջ փորուած՝ բռնաւորի եւ կամ բռնաւորէ մը ընկճուած հպատակի մը ամրոցին մէջ: Ուրիշ տեղ ալ տարբեր վախճանի համար խոր գետերու տակէն գետնափոր ուղիներ կը բանային, օրինակի համար Անի, բուն Հայաստանի ետքի մայրաքաղաքն, Լոնտրայէն 800 տարի առաջ ալ ունէր ստորգետեայ ջրանցք: Այդ ջրաբաշխական մեծագործութիւնքն հաւաստիք մ'են թէ կարող էին ուրեմն զանոնք շինողներն նաեւ մեծամեծ ջրոց հոսանքները քարաշէն կամարներով ալ սանձել, կ'ուզեմ ըսել կամուրջներով . այնչափ բազմաթիւ էին կամուրջներն՝ որ միջին դարու մեր ազգային երգիչներէն մէկն կ'երդնուր, ,Ա՛յ քարարաշէն կամուրջնիե: Բայց սակայն շատ դիւրին գործ մը չէր ճարտարապետին մէկմէկու միացնել անանկ երկու ափունք, որոնց մէջէն կ'արշաւէին սրընթաց եւ զայրագին գետեր, վկայ է Վիրգիլեայ գեղեցիկ տողն:

Ի կամըրջոց ըմբոստն Երասխ

Փուճ տեղը ջանացին Աղեքսանդր եւ Օգոստոս ինքնակալներն սանձահարեալ այդ ամեհի գետը . ուրիշ ինքնակալ մը աւելի երջանիկ սեպեց զինքը՝ անոր վրայ գէթ առժամանակեայ կամուրջ մը ձգելով, եւ ահա մէկէն ուրնշ շողոքորդ բանաստեղծ մ'ալ (Ստադիոս) երգեց:

Լատինական կամըրջոց արդ հըլու Երասխ:

Բայց այդ զայրագին գետն, արհամարհելով կայսերական ձեռագործներն՝ իր ալեացը ներքեւ ընկճեց զանոնք, մինչդեռ հեզիկ եւ ուժաթափ եօթնակամար մեծ կամրջի մը կամարաց տակէն կ'անցնի, որոյ հիմունքը համեստ հովիւ մը ձգեց: Հովուի կամուրջն (Չօպան քէօփրիասիա) Հայաստանի եւ անոր շրջակայիցը մէջ առակ եղած է: Թողլով, ուրիշները, յիշեմ մէկ կամուրջ մ'ալ միայն: Զորովհոր գաւառին մէջ, միակամար քարաշէն, զոր այրի թագուհի մը իր ծաղիկ հասակին մէջ կանգնել տուաւ ի յիշատակ իւր թագաշուք վախճանեալ ամուսնոյն Աբասայ, խոր հեղեղատի մը վրայ ձգելով, իբրեւ խորհրդաւոր նշան միութեան երկուց սրտից, երկուց աշխարհաց եւ երկուց հանդիպակաց կենաց, կամրջոյն ստորոտը խաչարձանի մը վրայ դրոշմել տալով իր սիրոյն եւ կենդանի հաւատոց նշանակը: Չի կրնար հայրենասէր մը յանցանելն այս (կը համարձակիմ ըսելու) հրաշակերտ

կամրջէն, չտալ տխուր աչք մը թէ այն սրարշաւ ալեացը վրայ՝ որ միշտ կը թողուն եւ միշտ կը ծածկեն իրենց հունը, թէ՛ այդ արձանագրութեան վրայ՝ որ քրիստոնէական յուսոյ նշանինտակ անեղծ պահուած է, եւ թէ այն մերձաւոր կրկին վանքերուն վրայ, Հաղբատայ եւ Սանահնի, Հայաստանին միջին դարուց Ս. Դիոնեսիոսն ու Ս. Պօղոսը, ուր կը հանգչին աւելի քան զ40 պսակազարդ գլուխք ընդ պարկեշտասուն թագուհւոյ Նանայի, որ է հիմնադիրն կամրջոյս. բարեբաղդաբար ժամանակն, որ մարդէս աւելի խնայել գիտէ, անարատ պահած է մեզի 700 տարուընէ ի վեր՝ այդ միանգամայն հայրենական եւ կրօնական յիշատակարանը: … Բայց այս ի՞նչ է, մի՞թէ այդ փրփադէզ ալեաց ներքեւ ծածկուած յուշկապարիկ մը կայ՝ որ կը հրապուրէ զիս նիւթէս դուրս արշաւելու: Ա՛հ, Հայկակ, ի՞նչ աւելի զօրաւոր, աւելի յափշտակիչ եւ աւելի սրբանուէր բան կայ, քան բնութեան եւ կրօնից զուգայարմար ներդաշնակութիւնն, հանդերձ հայրենեաց յիշատակներուն եւ ցաւերուն:…

Հայաստանեայց ջրաբաշխութեան վրայ խօսքս չկնքած՝ անշուշտ անդրադարձութիւն մ՚ըրիր, որ երկրին զառիվայր դիրքն, լերանց բարձրութիւնն, ուղխից եւ հեղեղաց առատութիւնն, եւ համեմատաբար անոնց ընթացից կարճութիւնն՝ պէտք էին որ ջրվէժներ եւ հոսանքներ գործէին. եւ յիրաւի մեր գետոց անուններն իսկ, ինչպէս Երասխ, Տիգրիս, Ճորոխ՝ իրենց երագ ընթացքէն առնուած են. առաջինն՝ անուանի է իր վսեմակերպ քարավազ թափուածքովն՝ ընթացիցը վերջերը, որ հիմայ Ռուսիոյ ինքնակալութեան հարաւագոյն մասին վրայ է, եւ անոր ամենամեծ գետերն իսկ այդպիսի սքանչելի եւ միանգամայն զարհուրելի երեւոյթ մը չունին, վասն զի այդ վիհերուն եւ մեծամեծ ժայռերուն մէջէն իրեն անցք մը բանալու համար, պէտք եղած է որ երկրաշարժն ամբողջ Մեծ լեռը հիմն ի վեր տապալէ, եւ թողու մեր ազգային գետոյն թաւալիլ գահավիժաբար, իբրեւ փրփրերախ եւ սանձարձակ երիվար մը: Այդ ժայռերուն յամառ դիմակալութիւնը ընդդէմ Երասխայ զայրագին յորձանաց՝ տեսնելով մեծն Շահ Աբաս, կ՚ըսէր քովիններուն. Ահա ձեզի օրինակ թշնամեաց դիմակալելու. որուն՝ Այո՛, պատասխանեցին, տէր արքայ, երբոր այդպիսի զօրաւոր նեցուկներ ըլլան. ցուցընելով իրեն ապառաժ գետափունքը՝ զոր ջուրն կը ծեծէր: Եփրատէս, սուրբ գրոց գետերուն պարագլուխը, որուն ակունքը 9000 ոտք բարձր են, Կարնոյ Ծաղկի լեռնէն սկսելով, 300էն աւելի քարավազ ունի, 12 փարսախ միջոց Մեծ եւ Փոքր Հայոց մէջտեղ: Ասոր արեւելեան օժանդակն՝ Արածանի,

Մշոյ անուանի Ս. Կարապետ ուխտատեղւոյն մօտ՝ բոլորովին միաձոյլ կը թափի բարձրէն, եւ անկմանը ձայնէն տեղն ալ Կուրկուռ կը կոչուի: Վերջապէս Ճորոխ Հայապոնտական գետն, քան զառաջիններն աւելի կարճ եւ երագ ընթացքով, լիճ մը կտրելով անցնելով՝ կատարեալ ջրվէժ մը կը ձեւանայ, եւ ինչպէս կը վկայէ գերմանացի բնագնին մը, որ աշխարհիս երեք գլխաւոր մասերուն յայց ելած եւ զարմանալիքը դիտած է, բաց ի Նիակարայի ջրվէժէն՝ գեղեցկութեան կողմանէ ուրիշ մը մերինին չի հասնիր: Կ՚ուզե՞ս հիմա այդպիսի գետոյ մը վրայ նաւարկութիւն փորձել. մտիր նաւակ մը Արդուինէն, որ Լազիստանի սահմանակից քաղաք է, ինչուան գետոյն բերանները՝ ի Պաթում, 6 կամ 7 ժամուան մէջ կրնաս իջնել. կ՚ուզե՞ս դարձեալ Պաթումէն յԱրդուին դառնալ. նոյն եղանակով 6 կամ 7 օրուան մէջ կը հասնիս. կը տեսնաս որ գետոյն յատակն շատ զառիվայր է, իսկ հոսանքն աւելի շատ երագ: Ուստի մեծ բան մը պէտք չէ յուսալ Հայաստանի գետոց նաւարկութենէն. թէպէտ եւ բաւական մեծութեամբ նաւակներ՝ Կուրը եւ Երասխը կտրելով անոնց խառնուրդէն վեր ալ կ՚անցնին:

Սակայն Յունաց պատմահայրն մեզի կը ծանուցանէ, թէ իր ժամանակն Հայք՝ Եփրատայ վրայ կէս բարբարոս՝ բայց հանճարեղ նաւարկութիւն մը կ՚ընէին. իրենց երկրին եւ օտարին բերքերը կը տանէին, մանաւանդ տեսակ մը արմաւի գինի, բոլորաձեւ նաւակներով, որոնց կմախքը կամ ներսի կողմը ուռենւոյ ճիւղերով եւ դուրսը մորթով պատած էր, եւ ինչուան 5000 տաղանդ կրնային վերցընել: Գետոյն հոսանացը թողլով՝ շիտակ Բաբելոն կը հասնէին, իսկ դարձը ցամաքով կ՚ընէին, այս կերպով. նաւակացհաստատուն մասերը կը ծախէին, իսկ մորթը՝հետերնին նաւակով բերած իշոց վրայ դնելով, կը դառնային իրենց նաւահանգիստը, որ անշուշտ չէր նմանէր Մարսիլիոյ: Թերեւս քեզի ծիծաղելի երեւի այս բանս, բայց աղուաբանն Երոդոտ՝ այդ նաւարկութիւնը՝ Ասորեստանի մայրաքաղաքէն ետեւ՝ բոլոր այն աշխարհին զարմանալիքներէն վեր կը համարէր:

Գ

Հիմայ ջրերը մէկդի թողլով՝ մօտենանք հողուն, փութանք հասնիլ անգործարան արարածոց, եւ երկրաբանական կազմութեանց բազմամանուած պատկերը ձգելով՝ ջանանք աւելի նշանաւոր ու յղկաքարը (օգտակարագոյն նիւթերը ու

տարերքը քննել, եւ նախ սկսինք ի վաղուց ծանուցեալ ներկական ու հողային հանքերէն: Ո՞ր դեղագործ չյարգեր Հայկաւը, որ կարմրագոյն հող մ՚է, Լեմնոսի կաւուտ հոգուն նման . եւ երկուքն ալ հիմա իր անուամբն կը կոչուին . որոյնման կաւ մը կայ եւ ի Գաղղիա Լուառ գետոյն երկու ափանցը վրայ, ի Պլուտ եւ ի Սոմիւր: Ո՞ր պատկերահանին ծանոթ չէ Հայոց հողը, այն կարմիր ներկը՝ որ որմնանկարուց խառնըրդոց մէջ կը մտնէ: Թէ՛ նկարիչք եւ թէ դեղագործք կը յարգեն Հայոց քարը՝ Թէոփրաստեայ օրերէն ի վեր, իր գեղեցիկ կապոյտ գոյնովը ճանչցուած, եւ երբեմն գոճազմի հետ շփոթուած, որ եւ երբեմն իւղոտ եւ շիկակարմիր կ՚ըլլայ: Դարձեալ հռովմայեցի նկարչաց ծանօթ էր Արմինիում ըսուած հայկեան կապոյտ եւ ճերմակ ներկն, որով իրենց պալատներուն պատերը կը զարդարէին, եւ որոյ լիտրն վեց ֆրանգ կ՚արժէր: Իրենց անուանի քանդակագործքն՝ Սուսերամարտիկը ու Պելվետէրէի Ապոլոնը յղկելու համար, Նաքսոսինէն աւելի Հայաստանի յղկաքարը (cotes) կը գործածէին, որ նաեւ մարգարիտներն ու ազնիւ քարերը յղկելու կը ծառայէր: Իսկ միւս քոդէսն, այսինքն յեսանաքարն Հայոց՝ Նաքսոսինէն ստորին կը սեպուէր: Հիներուն ծանօթ էր Հայաստանի ուրիշ կարծր քար մ՚ալ, որ երկաթէն աւելի զօրաւոր նիւթերով՝ կնքոց դրոշմը կ՚ընդունէր: Նախնիք կը գործածէին նաեւ հայկական Ոսկեմածոյցը Crusocollo armeniaca, որ Մակեդոնիոյ ու Կիպրոսի մէջ ելածէն աւելի ընտիր էր . բայց ափսոս որ հիմայ անհետացած է, եւ չգիտցուիր ուր գտնուիլը, բայց կարծեմ թէ տեսակ մը արջասպ էր, եւ նոյնն՝ ինչ որ Արաբացիք մեր աշխարհին անուամբ Պուրէի էրմինիէ կ՚ըսէին: Դարձեալ ուրիշ տեսակ մ՚ալ կը հանէին: Պուրաք էլ էրմանի անուամբ, զոր մեր բժիշկներն հիմակուան Օլթիի վիճակին մէջ կը դասեն: (Ուխտիցի արջասպ): Մեր երկրին այս տեսակ բերոց զանազանութեամբ այնչափ հարուստ է, որ շատ երկայն կ՚ըլլայ մանրամասն խօսիլ անոնց վրայ, այս միայն բաւական կը սեպեմ ըսել որ Հայաստան ճոխ է նաեւ ամեն ազգ կաւերով, մետաղներով ու պաղլեղով, որ Դիոսկորիտեայ ծանօթ էր, մանաւանդ ամեն տեսակ ու ամեն ձեւով աղ խիստ առատ կը գտնուի: Կողբայ եւ Նախիջեւանու աղահանքն՝ Նոյի որդւոց ժամանակէն ի վեր կը բանին: Հայոց երկու գաւառներն՝ աղի անունը կը կրեն: Դարան աղի ու Մանան աղի, որոնց աղահանքն ամենուն ծանօթ են: Ուրիշ մերձակայ նահանգաց գաւառներ ալ նոյնպէս աղի անունովը կ՚ըսուին Մարդ աղի, Աղօրի, Աղտից ձոր եւ Աղիովնտ, ուր աղբերք, վտակներ եւ աղի լճեր բազմաթիւ են: Բայց թէ արդեօք ասոնք ողողի՞չ կամ սկզբնաւոր ծովու մը քաշուելէն, եթէ երկրիս հին կազմութենէկամ

հրաբուղխներէ ձեւացած են . ասոր լուծումը կը թողում երկրաբանից:

Դիւրավառ հանքաց մէջ ծանօթագոյնն է Ծրծումբը որ դեռ Արագածու ծայրերը ոսկեգոյն կու փայլեցընէ . սեւ եւ ճերմակ Նաւթը, Կպրածիւթն կամ քարածիւթը . որոնց հետ պէտք է յիշատակել նաեւ Վանայ մօտ եկեղեցեաց մէկուն մէջ քարէ մը ելած եղը, որ հաւաստի ստուգուած բան է: Հանքայինածխոյ նշաններ տեսնուած են ընդ մէջ լերանց Բարձր Հայոց եւ Այրարատոյ եւ յայտնի գտնուած Տայոց Ուխտիք (Օլթի) գաւառին մէջ: Մեր նախնի աշխարհագիրք կը յիշատակին այս լերանց մէկուն մէջ: Էրզիռումայ հարաւային արեւելեան կողմը, նաւթի հետ մէկտեղ ուրիշ երկու նիւթեր ալ, որք մեզի անծանօթ են, բայց կարծեմ թէ հրային հանքեր են . կը յանձնեմ մեր հայրենակցաց քննել այն տեղերն եւ մեզի ծանօթացնել թէ ի՞նչ են Ձիղկն ու Սալակը . որոց մէկն գուցէ ըլլայ նոյն ինքն հանքային ածուխ: Անոնց խնամոց կ՚աւանդեմ նաեւ որոշել Վանակնը, զոր շատք ժայռի բիւրեղի տեղ կ՚առնուն:

Իսկ ազնիւ քարանց նկատմամբ, մեր նախնիք Արարատիները յարգի կը համարին, առանց որոշ տեղերը նշանակելու, այլք կը յիշատակեն յասպիսը, Թորգոմ գետոյն եզերքն, որ Կասպից թովը կը թափէր: Մովսէս սուտակն եւ ակն դահանակը կը յիշէ Եւիլատայ եղեմական երկիրը, Փիսոնի եզերքը, որ ըստ մեզ է Ճորոխ, եւ Եւիլատն՝ Խաղտիք մեր, ըստ Յունաց ընտիր մատենագրաց՝ Խալիբք: Չմոռնանք նաեւ Արածանւոյ աղբերականց մօտիկ Տիատինի վտակաց ձեւացուցած գեղեցիկ եւ բոլորաձեւ ուլունքն այլ:

Իսկ հասարակ քարանց կողմանէ Հայոց լերինքն անսպառելի հանքք են . նոյն ինքն մեծն Մասիս միակտուր սեւ պորփիւր քար մ՚է կատարը ճերմակ փաթեթ պատած, որ անշուշտ իր հինգ հազար մեդր ուղղահայեաց բարձրութեամբն շատ աւելի վսեմութիւն մ՚ունի, քան Շամիրամայ մեր լեռներէն կտրած կոթողը, զոր Ասիոյ մայրաքաղաքին կեդրոնը կանգնեց, իբրեւ հին եօթն հրաշալեաց մէկը: Այս քարանց քանի մը կտոր կրնան տեսնուիլ եւ ի Բարիզ Լուվրի գետնայարկ սրահներուն մէջ, զարմանալի քանդակներով եւ աւելի զարմանալի արձանագրութեամբք ծածկուած: Բաբելոն եւ Նինուէ մեծաւ մասամբ մեր երկրին բնիկ հարստութիւններովն կանգնուեցան ու զարդարուեցան . յայտ է թէ ինքն ալ զուրկ չէր այդպիսի շինուածներէ: Թէ՛ եւ ուրիշներէն աւելի

աւրըշտկուած ալ է, սակայն դեռ ինչուան երեք հազար մեդր բարձր լերանց գագաթան վրայ ալ բեւեռագիր արձաններ ունի: Խօսքս՝ մեր երկրին քարահատից երկարապատում ցուցակովը չծանրաբեռնելու համար, այսչափ միայն ըսեմ որ հայ հողուն տիրող քարերն են պարփիւր եւ պազալդ: Այս յետինս Սեւանայ լճին մօտերը Գառնոյ խորաձորին մէջ հարիւր մեդր բարձրութեամբ կոթողներ ձեւացուցած է որ իրաւցընէ մոգական եւ վսեմ տեսարան մը կ՚ընծայեն, արժանաւոր մեծոգի ախորժակաց հսկահասակ թագաւորին Տրդատայ, որ վախից եւ անդնդոց վրայ երկընցած սարատափի մը ծայրը շքեղ հովանոց մը կանգնեց, ի վայելս Հայոց Օրիորդին, իր սիրական քրոջը, ,Ի համար քեռ իւրոյ Խոսրովդխտոյե . վրան տասուիրեք դար անցնելէն ետեւ գետնաշարժով մը կործանեցաւ . բայց իր մնացորդներն, գրեթէ ամբողջ կեցած՝ կը հաւաստեն մեզի՝ որ այդ դաստակերտն Յունաստանի եւ Հռովմայ ընտիր կերտուածոց վերջինն էր: Այս բնութեան եւ միանգամայն արուեստի կառուցած հոյակապ արձաններու անմիջապէս մօտ՝ ուրիշ մ՚ալ կայ, որ առաջիններուն այդ երկու գերազանց առաւելութիւններէն զատ, կրօնից յիշատակարանն ալ ունի վրան . եւ է մէկ, կամ թէ լաւ եւս ըսել եօթն եկեղեցի եւ ներքսափոր քարակտուր մատուռներ . որոց խոր միայնութեան մէջ ծածկուած մնաց երկար դարեր այն յանդուգն գեղարդն, որ մեր Փրկչին կողը պատռեց:

Կը գտնուին ի Հայաստան նաեւ, թէ եւ քիչ տեղ, մարմարիոն, ալապաստր եւ բիւրեղ: Բայց իր քարահատից բազմակերպ տեսակներն իր հրաբղխից բերքերն են, որոնք Այրարատայ հազարաւոր եկեղեցեաց շինութեանը գործածուած են, եւ որոնցմէ դեռ կանգուն են մնացած քանի մը հարիւր, ոմանք ամբողջ ոմանք կիսակործան, տասն, տասնեւերեք դարերէ ի վեր . ժամանակ՝ փոխանակ մաշելու այս դեղին, սեւ, գորշ եւ գոյնզգոյն քարերը, կարծես թէ ալ աւելի կարծրացուցաներ է: Բոլոր Անիի եւ իրեն շրջակայիցը մեծամեծ շէնքերը այս քարերէն շինուած են . կան այնպիսի եկեղեցիք, որոնց շինութեան մէջ ափ մը կիր գործածուած չէ . թէպէտ եւ դիւրին էր այնքան կրային լեռներէն շաղախ շինել, բայց այսպիսի շինուածոց քարերը իրարու կապելու համար՝ երկաթի կամ կապարեայ ճանկեր եւ թիթեղներ կը գործածէին, եւ երբեմն զասոնք ալ զանց կ՚ընէին:

Այս տեսակ քարերն բնականաբար իրենց ծնունդը մտքներնիս կը բերեն . այն սարսափելի տիտանները, որոնք երկրիս կողերը պատռելով մէկմէկ ծխաշունչ լեռ ձեւանալով կանգնեցան կեցան: Այն մարած հրաբուղխներուն համար կ՚ըսեմ, որոնց մնացորդներն, ինչպէս նաեւ հանքային ջրոց առատութիւնն, մեր երկրին բնական կազմութեան մէկ նշանաւոր կերպարանքը կ՚ընծայեն . եւ չեմ գիտեր թէ կա՞յ արդեօք ուրիշ արշարիք մը՝ որ մերոյն պէս տակն ու վրայ հերկուած ըլլայ այն պղուտոնական ուժէն՝ որ այդ վիթխարի եւ ահաւոր ելեւէջները դրոշմած է իր վրայ: Գաղղիոյ Օվէռնեի մէջ Տոմի մարած հրաբուղխները, գաճաճներ են այն երեք չորս հազար մեդր բարձրութեամբ հսկաներուն քով, որոնք թէ՛ եւ շինած են՝ բայց զօրութիւննին աւելի թմրած է քան թէ կորած բոլորովին . եւ իրենց ըրած աւերմանց հետքը, որ շատ երկար ատենուան բան չեն, անարատ պահած են: Մեր աշխարհքին մէկ զարմանալի ընդդիմերեւոյթն ալ այս է, որ եթէ պատմագրաբար նայելու ըլլանք՝ երկրիս ամենէն հին մասն է, եւ մարդուն բնիկ գաւառն, իսկ թէ որ երկրաբանօրէն քննենք՝ նորագոյն կազմուածներէն մէկն է . եւ վերջի ժամանակներուն մէջ շատ մեծ խլրտմունք եւ փոփոխութիւն կրած է: Հրաբուղխներէն բազմաց բոնկիլը պատմական դարէ վերջը հանդիպած է, ինչուան կան ոմանք որ հազար հինգհարիւրէն, երկու հազար տարիէ վեր չեն ելլեր . եւ մինչեւ ցարդ յայտնի կը տեսնուին լաւայի գունագոյն հեղեղներն, որոնք անճոռնի օձերու պէս ոլորուած են այն հրաբղխից բերանացեալ վիհն բոլորտիքը ու ստորոտնին: Նոյն իսկ իրենց վրայի թեփը, (եթէ նեարեն ինծ), երկրաբանք այսպէս ըսելու), ամենեւին կորուած չէ իրեն հին փայլմունքը, եւ մամուռն դեռ վրան քոս չէ կապած: Մեր նախնիք աւանդութեամբ գիտէին Մեծ լերան փլչիլը, եւ Աւագ Մասեաց կողը մղոնաչափ մը երկայն բացուած խոր պատառուածքը: Այն դժոխաձեւ վիհն չէ թէ միայն մեր ազգային քերթողները ապշեցուցեր էր իր ահարկութեամբը,հապա Պայռընի եւ Սումէի նմաններն ալ . վասն զի այս Ապոլոնի որդւոց աչքերն, որ քան զերկրաբանիցն աւելի թափանցանց ու հեռատես են, գուշակեցին թէ Մասեաց ծոցը դեռ մեծ եռացմունք կան, որ եւ յիրաւի իսկ 1840 ին յանկարծ դուրս պոռթկաց արձրկելով ծուխի սեւ ալիքներ, շաղախ, քարեր ու ջուր, եւ բոլոր Այրարատայ դաշտը դողացընելով: Անշուշտ այդ միջոցին այն սրբազան գագաթանց վրայէն հեռացեր էր հրեշտակն Քնոյ, ուր որ մեր դարուս արձակաբանից հոմերոսն, Մարտիրոսաց երգիչն (Շադոպրիան) աղուաբար հաներ կեցուցեր էր զնա: Վանայ լճին արեւմտեան գին եղող լերանց մէկուն վերջին հրդեհումը 1441 ին կը յիշատակուի, իսկ Սիփան, որ նոյն լճին

հիւսիսակողմը վսեմ կոնաձեւով գրեթէ չորս հազար մեդրէ աւելի բարձր ցցուած է, դեռ ծծմբախառն թեթեւ շոգի մը կ՚արձակէ. արեւելեան կողմը՝ Վարագ, օտար չէ պղուտոնական կազմուածքէ. իսկ լճին հարաւկողմը դեռ այս տեսակ նշաններ ստուգուած չեն ի ճանապարհորդաց. բայց Ժ դարուն վերջերը այդ կողմերը բնակող ճրգնաւոր մը, Գրիգոր Նարեկացին, Հայաստանի Ս. Բեռնարդոսը, իր տաղերէն մէկուն մէջ հրաբղխային բորբոքման աղօտ նկարագրութիւն մը կ՚երեւցընէ. ,Լերինաթինդ խոր վիհ ի վեր, ծափին ի նոյն շտապ ,յորձանից. Հրակոծ լերանց անձկին ի տապ բոցն ,ի ծաւալ ծով խոր հերձաւ. Ճապաղ ճեպով դարձ ,նոյն ի դարձ խաղայր փութայր ի տեսանելե: Արդէն մեր նախնիք Քրիստոսի թուականին առաջին տարիները այս լերանց մէկուն վրայ կը ճանչնային ,տուն կրակի, անյագ հրոյ, անդադար այրման աստուածոցն, եւ քարինս հոսեալ յակն յորդաբուղխ ,աղբերն… քանզի վառէին զկրակն՝ քոյրն, եւ զաղբիւրն՝ եղբայրնե. թերեւս վասն պայծառութեանն կրակը այլաբանելով ի քոյր: Ուրիշ կողմանէ գիտենքոր աս ծովակիս ջրերը աւելի լեղի են քան թէ աղի մանամանդ եզերքները անանկ խառնուած են բորակային բաղադրութեամբ՝ որ կտաւները լուալու կը գործածեն: Իսկ Սեւանայ լճին՝ բնաւ տարակոյս չկայ հրաբղխային կազմութեանը վրայ. կրնանք ըսել թէ հրաբղխի խառնարանաց մեծագոյնն է, սեպացեալ եւ կոնաձեւ քարալեռներով շրջապատած, որոնցմէ տասուերկուքէն աւելին իրենց առանձին բաժակներն ունին ջրով լեցուած կամ պարապ: Ասոնց ետին կը բարձրանայ դէպ ի արեւմուտք վիթխարին Արագած (ռամկօրէն Ալակէզ), բոլորովին զատ առանձնակ, եւ Հայաստանի լեռներուն ամենէն լայնանիստը եւ ստոյգ չափուածներուն մէջ բարձրագոյնն՝ Մասիսէն վերջը, որուն հետ, ըստ Ռիդդերայ աշխարհագրային գեղեցիկ մտածութեանը, կը ձեւացընէ մեծ դրան մը երկու կամարակալները, ուսկից կ՚անցնին Գանգիսի եզերքներէն դէպ ի Պոնտոս ու Կովկաս ճանապարհորդող ամենայն կարաւանք: Արագածու կատարը չորս գագաթ ճղքուած ու ցցուած է, որոնք իր խառնարանին եզերքը գիտակ կեցած են, եւ պայծառ ծծումբ ունին կողերնուն վրայ: Կ՚երեւի թէ Քրիստոսի թուականին առջի դարերուն մէջ դեռ ասոր պատառուածքներէն ծուխ կը ցնդէր. վասն զի ԺԴ դարու դիւրահաւատ մատենագիրներէն ոմանք կը պատմեն թէ լերան խորը քարանձաւ մը կայ, ուր մեր Լուսաւորիչն մատուռ մը շիներ ու կանթեղ մը կախած է, որ ինչուան ի կատարած աշխարհիս վառ պիտի մնայ: Մօտերս բրուսիացի ճանապարհորդ մը Հայաստան հիւսիսէն հարաւ քալելու ատենը, երեք գիշեր

ետեւէ ետեւ տեսեր է Այրարատայ լերանց վրայ ցոլացեալ լոյս մը . տեղացիք ասիկայ սեպեր են հաւաստի նշան մը գետնաշարժի Պարսկահայոց մէջ, եւ յիրաւի նոյն օրերը Դավրէժ շարժ կ՚ըլլայ: Այն նահանգը որուն շահաստանն է այս քաղաքս, միշտ Ատրպատական անունը կրած է, որ կը նշանակէ տեղի կամ աման հրոյ, եւ ունի, ուրիշ լեռներէն զատ, Սաւալանի հրաբղխային սեպուհը, որ գրեթէ Սպիտակ լերան չափ բարձր է: Բայց Հայաստանի եւ բոլոր յառաջակողմն Ասիոյ մէջ ամենէն կենդանի հրաբղխի զօրութիւն եւ նշան ունեցող լեռն է Թանտըրէկ (գուցէ Թոնդրակ կամ Թոնդրակ ըստ նախնեաց) իբր 10,000 ոտք բարձր, Պայէզիտ քաղքէն երեք կամ չորս փարսախ հեռի դէպ ի Վանայ ծովը, որուն գագաթը ամենեւին նման է Վեսուվի, բաժակը շատ ընդարձակ եւ խոր, յատակը մեծամեծ քարինք եւ բիւրղացեալ ծծումբ, եւ շատ տեղէն անդադար ջրային եւ ծծմբային գոլորշիք կ՚ելլան: Լերան մէկ կողմը կայ ուրիշ բաժակ մ՚այլ ջրալից . եւ անոր մոտ տեղէ մը մեծ չըչմամբ աղբիւրաբար շոգի կ՚ելնէ ուր կ՚երթան բժշկութեան համար: Աւելի զարմանալի յատկութիւն մ՚ալ է (Նարեկացւոյն բառով ըսելով) լերինաթինդ որոտունքը, որ լերան փորէն կու լսուի երբեմն երբեմն, եւ Ամերիկայի Անտեայց հրաբղխից (պրամիտոս, պոռոչիւն) ըսուած ձայներուն կու նմանի: Ռուսք եւ Օսմանեանք իրենց վերջին պատերազմին ատեն՝ Պայէզիտու երկու կողմը բանակած, գիշեր մը յանկարծ որոտմունք լսելով՝ կարծեցին թնդանոթից ձայն, եւ մէկէն զինուած իրարու դէմ ելան . ինչուան որ իմացան բնութեան գաղտնիքը: Քանի՛ վսեմ եւ ահաւոր պէտք էր ըլլար Հայաստանի երեւոյթը քանի մը հազար տարի առաջ, երբ ներքին ծովերով ակօսեալ, յառաջակողմեան Ասիոյ բարձրագոյն տափարակին վրայանկուած հարիւրաւոր հսկայ հրաբուղխներէն, իբրեւ բնութեան լապտերներէ, բարկաճայթ բոցեր կը ծաւալէր այն նորածին ժողովուրդներու վրայ, որ դեռ անստոյգ քայլերնին շարժել կու սկսէին դէպ ի անծանօթ երկիրներ:

Դ

Անցնինք հիմա այս կնճռոտ կերպարանքներէն՝ անոնց բուն ծոցը, բայց ես չեմ ուզեր: Հայկակ, Պիսիդոնի երեքժանուոյն հարուածներովը քեզի Պլուտոնի մթին գաղտնիքները ցուցընել . չեմ ուզեր եւ ոչ իսկ կրնամ դիմացդ դնել ինչ որ բնութիւնն ծածկած է իրեն ալուցը մէջ, ուսկից աշխատասէր իմաստունն՝ հաւասար համբերութեամբ եւ ճարտարութեամբ ճոխացած՝ խողովակի մը

ձեռքով խաւարային անդունդներէն դուրս կը հանէ կը մղէ պիտանի ջուրը: Միայն Հայաստանի մետաղական հարստութեանը վրայ քիչ մը կ՚ուզեմ խօսիլ, եւ հոտ ալ նշանաւոր երեւոյթ մը պիտի տեսնես: Սկսինք ամենէն յարգի հրահալելի նիւթէն:

Զարմանալի բան մ՚է որ ամեն մետաղէ առաջ յիշատակուած է ոսկին աշխարհիս առաջին մատենին մէջ: Աստուածաշունչ գիրք Եւիլատայ ազնիւ ոսկին Փիսոնի ափանցը վրայ կը ցուցընեն, որ է Եդեմայ առաջին գետը, զոր կ՚անուանենք Ճորոխ . այս գետոյս պատած երկիրն է, ինչպէս առաջ յիշեցինք, մեր Խաղտիքն եւ Յունաց Խալիբս ըսածը . եւ թէ որ հիմա չի գտուիր հոն ոսկի, մի՛ զարմանար . վասն զի Մովսեսի եւ մեր օրերուն մէջ 3400 տարիէն աւելի անցեր է . բայց անտարակոյս կը յիշես Արգոնաւորդները՝ որ Մովսեսէն երեք կամ չորս դար ետքը այս կողմերս եկան ոսկի գեղմը յափշտակելու, զոր ես ալ կը հասկնամ ոսկեհանք . կը յիշես նաեւ որ քանի մը դար վերջը բանաստեղծներուն հայրն՝ արծաթաճոխ Ալիւրեայ Ալիզոները մէջ կը բերէ, զոր հիմակուան հեղինակք կ՚իմանան Արմէնոխալիբք (Ճանիկ) եւ բուն Խալիբը (Խաղտիք) . այս բառս յունարէն կը նշանակէ հանք (երկաթի) եւ հանքերուն վրայ աշխատողները: Մինչեւ հիմա դեռ արծաթ կը հանեն հոն Կիւմիւշխանէի (Արծաթահանք) եւ Իսփիրայ մէջ, որ է մեր Սպերը եւ Ստրաբոնի Սիսբիրադիոն: Այս երկիրս իր ոսկեհանքովը ծանօթ էր նաեւ մեծին Աղեքսանդրի ժամանակ, որ մարդ ղրկեց հոն ոսկւոյն համար, բայց տեղւոյն բնակիչներն վրանին վազելով սպաննեցին: Նմանապէս Զ դարուն մէջ այն կողմերը Փառանգի ոսկեհանքը հակառակութեան առիթ էր Սասանեանց եւ Բիւզանդեանց մէջ: ԺԷ դարուն ճանապարհորդներէն մէկն կ՚աւանդէ մեզի, որ նոյն իսկ օսմանեան կառավարութեան ատեն ալ, Սպերի ոսկեհանքն կը բանէին, եւ ետքը ջրով լցուելուն համար՝ հարկեցան թողլու: Նոր ատեններս քանի մը երկրաբաններ ստուգեցին որ Կարնոյ լեռներուն կազմուածքն նման են Ալդայի լերանց, եւ չտարակուսեցան որ հանքեր ալ պիտի ունենան, բայց աւելի չփնտռեցին: Յիշելու է որ Կարնոյ գլխաւոր գեղերէն մէկն Արծաթի կ՚ըսուի: Մեր հինգերորդ դարու ազգային պատմիչք կը խօսին Արարատայ ոսկեհանքերուն վրայ, առանց տեղը ցուցընելու: Հայաստանի Կուր գետով ոռոգուած հիւսիսային արեւելեան կողմը, գտեր են Ռուս վերակացուք թէ հանքաց եւ թէ գետոց մէջ ոսկւոյ քանակներ: Այս տեղերուն աշխարհագրական անուանց մէջ ալ շատ կան ոսկի նշանակողք: Նոյնը հաստատեցին նաեւ արեւմտեան Հայաստանի հանքերն . զոր օրինակ, անցեալ դարուն սկիզբը, Ռիդդէրի

ճանապարհորդութեան ժամանակ, Արզանայի մէջ ոսկի ալ կը հանէին: Արդէն յիշած արծաթահանքներնուս վրայ աւելցընենք Ատրպատականի եւ Քիւրտիստանի մէջ յայտնուած հանքերը, որոնք բանուած չեն: Մահադի խալիֆային ատեն (775 785), ժամանակակից պատմագիր մը կը վկայէ որ Հայաստանի մէջ զուտ արծաթի լեռներ գտնուած են, բայց որոշ տեղը չի նշանակեր: Առատ են ի Հայս պղնձի հանքերն, մանաւանդ Գուգարաց աշխարհին մէջ, որ Գոգայ եւ Մագոգայ նախնական երկիրն է, վերին Կուրի հոսանաց վրայ . բովանդակ լերանց շարք մը Պղնձահանք անունը կը կրեն, եւ գործաւորներ միշտ կը բանին . նոյնպէս կը գտնուի պղինձ ի Ղարապաղ, Արզնի, Սպեր, եւ Մոկաց գաւառը ի հարաւակողմն Վանայ լճին: Երկաթն աւելի առատ է եւ զանազան տեսակ, մանաւանդ հարաւային Հայաստանի մէջ . յիշեալ լճին արեւմտեան հարաւակողմը կայ Երկաթահատք եւ Կապարահատք ըսուած լեռն: Կապարէն զատ Հայաստան կ՚ընծայէ կամ կ՚ընծայէր գինկ, մկնդեղ, զառիկ, անագ, եւ այլն:

Ե

Դառնանք հիմայ քննելու մեր երկրին երեսը եւ գործարանաւոր արարածները: Երկրին ձեւակերպութիւնն եւ կլիմայն, ինչպէս որ տեսանք, մեզի բարգաւաճ բուսաբերութեան մը յոյս չեն տար, մանաւանդ մեծամեծ եւ թաւ ծառերու: Պոնտոսէն ի Պարսկաստան գնացողն ճամբուն վրայ գրեթէ բնաւ չի տեսներ անտառ մը կամ բարձր ծառեր, այլ թուփեր, մացառներ եւ հազիւ ուրեք քանի մը ծառ մէկտեղ: Բասեն՝ Արարատայ մեծագոյն դաշտն՝ ուր Երասխ կը սկսի իր ընթացքը, ի հնուց Անփայտ կ՚անուանէր . բնակիչք երկրին՝ փայտի տեղ իրենց տան վառելիքը անասնոց աւելորդօքը կը հոգան . բայց տուներնին ալ սովորաբար կէս ստորերկրեայ ըլլալով՝ բլրի մի կամ բարձրադիր գետնի մը կող թաղուած, ցրտէն կ՚ապահովին: Քսենոփոնի տուած նկարագրութիւնն այս տներուն վրայ՝ յետ 23 դարուց հիմա ալ կը ստուգուի: Շիտակը խոստովանելով, փայտի պակասութիւնն ոչ այնքան բնութեան՝ որքան բնակչաց անհոգութենէն է . վասն զի նոյն հեղինակն եւ Կ . Կուրտիոս եւ այլք կը յիշեն ծառոտ լեռներ եւ տափեր՝ նոյն Երասխայ գեղեցիկ հովտին մէջ, զոր Հռոմայեցիք հաւանելով կը կոչէին Երասխեան դաշտեր (Campi Araxeni) եւ անկէ բարեբոյս չէին գտներ Ասիոյ մէջ . այնչափ մշակութիւնն մեր նախնեաց ատեն կրնար կոկել շտկել

զանհարթութիւնս բնութեան, եթէ այս գեղեցիկ դուստրս Արարչին՝ կրնայ անհարթութիւն մ՚ունենալ: Հիմա ալ կը գտնուի անտառք ի Հայաստան . եւ այդ Անփայտ Բասենոյ մօտ՝ Սօղանլու լեռներն 20 25 փարսախ երկայն տեղ ծածկուած են պէս պէս տեսակ եղեւնեօք, սոճեօք եւ թեղօշիւք, յորոց ոչ միայն բնակիչք կողմանցն, այլ եւ պետութիւնք Օսմանեանց եւ Ռուսաց փայտ կը կտրեն ի պէտս շինութեան ամրոցաց, որ Հայաստանի մէջ իրարու դէմ կանգնած են . (վասն զի Դ դարէն ի վեր աշխարհիս ողբալի բաղդ մը ունեցեր է՝ ըլլալու միջասահման, կռուատեղի եւ որս երկու նախանձորդ եւ դիմամարտ տիրապետաց): Այս լեռներէն կտրեց Հուլաղու ղանի որդին իր Ապաղա բերդին հիմնարկութեան նիւթերը: Սօղանլու արեւմտեան կողմն են մայրեւոր լերինքն Տայոց, (Դասքի Հելլենաց) որք կռուեցան ընդ գնդին տասն հազար Յունաց, որոց առաջնորդ էր Սոկրատայ բարեկամն Քսենոփոն: Արեւելեան կողմն, մեր Սիսական եւ Արցախ աշխարհներն մայրոտ եւ մացառոտ են, որոյ համար ալ հիմա Գարապաղ կ՚ըսուին . (թերեւս Ար ցախ ալ նոյնպէս իմաստ մ՚ընծայէ): Արեւմտեան կողմն՝ Բարձր Հայոց եւ Ծոփաց միջոց շատ անտառներ կան, նաեւ կաղնեաց եւ ընկուզենեաց: Իսկ հարաւակողմն մեր երկրին, Տիգրիսի հովտին եւ Վանայ պարատափին միջոց, մանաւանդ այս ետքինիս հարաւային եւ արեւմտեան կողմերն, այնքան անտառոտ է, մինչեւ մեր նախնիք Փայտի աշխարհ կ՚անուանէին Տիգրիսի եւ Վանայ անջրպետող լեռնավայր սահմանը: Նոր ճանապարհորդք այդ անտառաց մէջ գտան տեսակ տեսակ կաղնի ծառեր, որ ինչուան հիմայ անծանօթ էին Եւրոպէացւոց, եւ բերին իրենց երկիրը տնկելու: Այս անտառներէն կու գայ ազնուագոյն Գղթորն եւ Գազպէն, զոր օդոց մեղր կ՚անուանեն կամ մանանայ . եւ անկէ՝ Տարօնոյ երկիրն, որ է այժմեան Մշոյ գաւառն, Մեղրաբուղխ կ՚ըսուէր: Այրարատեան լերանց վրայ թխտենեաց պուրակներ կան ինչուան 7800 ոտք բարձր տեղեր, եւ գիհի ծառեր ինչուան 8200 ոտք բարձրութեան վրայ . իսկ թփատեսակ ծառեր՝ ալ աւելի բարձր կը գտնուին . մինչդեռ յԵւրոպէ ո՛ր եւ է աստիճանի տակ՝ այդչափ բարձր տեղ ամենեւին ծառ չգտնուիր: Գուգարաց երկիրն մեր նահանգաց ամենէն հիւսիսագոյնն, ամենէն ալ ծառոտ եւ շատաբոյսն է, իր խորանիստ դրիցն համար, Կուրայ գեղեցիկ պարահովտին մէջ . կարմիր եւ ճերմակ կնձնիք կ՚աճեն հոն ընդ կաղնի, հացի, պտղի, եւ պէսպէս եղեւին ծառոց: Մեր Ե դարու օրինակագիր հեղինակն աշխարհագրութեան՝ կը յիշէ հոն տօսախի ծառն եւ հաճարածառ ալ: Նոյն հեղինակն (Մովսէս Խորենացի) կը յիշէ Արարատայ մայրաքաղաքին,

Արմաւրայ, վսեմական սօսիները, որոց տերեւոց սօսաւիւնն՝ հմայից ազդումն էր մեր նախահարց. մեր ատեններս կարծուեցաւ թէ այդ ծառերուն մեծամեծ կոճղերը յայտնուեցան հողուն տակ՝ այն տեղուանք, ուր երբեմն կը մօտենար Երասխ, որ աւելի յեղյեղուկ քան զժամանակն՝ յետ քառասուն դարուց փոխեր է իր ալեաց ընթացքը եւ հեռացեր ի բնակարանէ որդւոցն Հայկայ: Այս տեսակ սօսիներէն դեռ հատ մը կենդանւի է եւ ամբողջ հրապարակի մը կէս կը ծածկէ յՈրդուատ, հին քաղաք՝ մոտ քարավազիցն Երասխայ, բունն գետնէն երկու մեդր վեր տասն մեդր շրջապատ ունի: Կրնայկարծուիլ թէ արեւելեան սոսին սեփհական ըլլայ Հայաստանի. յայտնի է որ Հռովմայեցիք մտուցին այս ծառը յարեւմուտս:

Այս աշխարհակալ ազգին վրայ ընկնալով խօսքերնիս, յարմար կը սեպեմ յիշել հոս, որ իրենց աշխարհակալութեան լաւագոյն ստացուածներէն մէկն էր օտար երկրի բերքերն ընտանեցնել: Հայաստան ընծայեց անոնց ուրիշ բոյսերէ զատ զԾիրանն որ դեռ Իտալիոյ մէջ իր անուամբն արմենիա՛գա կ՚ըսուի. եւ լատիներէն malns armeniaca (մալուս արմենիագա), այսինքն հայկական խնձոր, որ կ՚երեւայ թէ նոյնն է զոր Պլինոս սալորոց մէջ կը դասէ, եւ անուշահոտութեանը համար նախադաս ի սալորս: Ի՞նչ ըսենք Հայոց Խնձորոյն համար, որ այնպէս անուանի էր Արաբացւոց մէջ, մինչեւ իրենց բանաստեղծներէն մէկն՝ արշալուսոյ մէկհատիկ նմանութիւն կը գտնէր օրիորդ մը՝ հայկական խնձոր խածած: Ընդհանրապէս սովորական համեղ պտուղք առատ են մեր երկիրը, եւ ամեն տեսակն ալ կը գտնուի, բաց ի թզոյ եւ ի ձիթապտղոյ, սակայն ասոնք այլ հարաւային եւ ցած կողմեր անծանօթ չեն:

Իսկ մահացուաց ամբրոսեան օշարակ տուող ծա՞ռն. որքն՝ առաւել քան զհասարակաց կարծիս կը յաջողի ի Հայաստան, որովհետեւ բուսաբերութեան սահմանագիծն շատ բարձր է ի Հայս, երկիրն կը բերէ աղէկ խաղող, որոյ եւ առաջին հայրենիքն ալ եղաւ յետ ջրհեղեղին: Երասխայ պարահովտին մէջ ընտիր այգիներ կան. եւ Երեւանայ գինին նարընջագոյն, քաղցր եւ մշկահոտ՝ Սպանիոյ, Ունկարիոյ եւ Պուրկոնեայ լաւագոյն գինեաց հաւասար կը սեպուի: Անվարժից խրատ կու տամ Գանձակայ գինին շատ չփորձել, որ թէ եւ անուշահամ՝ սաստիկ զօրաւոր եւ գլխահար է. իսկ Գարապաղի գինիներն անյոշ եւ գրեթէ եղոտ են: Տապանակիր լերան վրայ, յԱկռոի 4000 ոտք բարձր

տեղ մը, յանյիշատակ ժամանակաց՝ այգի կը մշակէին ի յիշատակ այգեգործութեան Նոյի, այն լերան բլրոց մէկն հին ատեն Գինոյ բլուր կ՚անուանէր, վտակ մ՚ալ Գինեգոյն գետ: Վանայ պարատափն ալ ինչուան 1700 մեդր բարձրութեան վրայդեռ այգիներ ունի որ երկայնողկոյզ խաղող կու տան, բայց չեն համով ինչպէս Արարատայն: Կարնոյ բարձրաւանդակն ոչ այգի ունի եւ ոչ պտուղ . որոնց պակասութիւնը կը լեցընէ իրեն Ճորոխայ հովտին Թորթում վիճակն . բայց անոնց փոխարէն կը բերէ ազնիւ արմտիք . իսկ Սեւանայ պարատափն աւելի բարձրագոյն ըլլալով՝ ասոնցմէ ալ զուրկ է: Ցորենն ընդհանրապէս ընտիր է, եւ կայ մեծահատ տեսակ մը, որ եւ շատ կպչուն կամ առաձիգ խմոր կու տայ: Ո՞ր ազգային պատմագէտ չի յիշեր «արգաւանդ եւ բերրի… Շիրակայ ամբարքնե: Ուրիշ տեսակ արմտիք ալ լաւ եւ առատ են: Իսկ բանջարեղէնք եւ խաւարտք, թերեւս ամեն տեղէ աւելի պատուական եւ բազմատեսակ . 300 տեսակէն աւելի կը համրուին բնիկ տեղական անուամբք:

Հայկական Փլորայն շատ հոգ չունենալով պարտիզաց եւ ջերմանոցաց, աւելի վայրենի ու խոպան տեղուանք կը սիրէ . իր լեռնային բուսաբերութիւնն պէտք է բուսասիրաց համար շատ հետաքննելի ըլլայ:

Վերջին սահման բուսաբերութեան ի Հայս 4000 մեդրէն աւելի վեր է, անկէց ալ բարձր՝ միայն մեծին Մասեաց վրայ կը գտնուին գեղաստղիկ (aster pulchellus), մկնամիրգ քնքոյշ (astragalus mollis) կանթեղնիկ քարաբոյս (capanula saxatilis) եւ այլն: Հռչակաւոր բուսաբանն Բիդոն Դուռնըֆոր՝ որ անցեալ դարուն սկիզբները կը ճանապարհորդէր ի Հայաստան, չէր դժուարէր դրախտին նշանները տեսնել ի Կարին եւ յԷջմիածին, այնքան զմայլած էր այն կողմերուն հարուստ եւ գեղեցիկ բուսաբերութեան վրայ: Հիմակուան բուսաբանք եւ շրջագայիկք թէպէտ եւ այդչափ չեն զմայլիր, բայց տժգոհ ալ չեն: Ասոնց նշանած ծաղկանց մէջ, չեմ գիտեր ո՞ր ցեղին մէջ դասելու է Աղբերաց արիւն ըսուած գեղեցիկ ծաղիկն փոքր եւ վարդաձեւ, եւ այնպիսի վառվռուն թանձր կարմիր գունով՝ որուն նման մը չեն գտած ականատես վկայք . թերեւս աւելի դիւրին հնարք մը գտած է մեր միջին դարու գուսանաց մէկն, իր սիրելւոյն նմանցընելով այդ ծաղիկը:

«Ա՛յ աղբերաց արուն՝

Որ բուսար մէջ քարերուն,

Աչուիդ ի նարկիզ նըման,

Մէկն ի քուն ու մէկն արթուն»:

Ինչպէս անունն եւ երգիչն կը յայտնեն՝ այս ծաղիկս սովորաբար կը գտնուի աղբերաց եզերք քարերու սորեր . եւ անշուշտ եթէ ծանօթ ըլլար հիներուն՝ Ովիդիոսի այլակերպութեանց գեղեցկագոյն նիւթ մը կ՛աւելցընէր:

Պէտք չէ մոռնալ խոտերը եւ բժշկական բոյսերը, զոր Հայաստան կ՛ընծայէ, եւ հին ատեն աւելի ալ առատապէս կ՛ընծայէր դեղագործաց . գրեթէ բոլոր Գալիենոսի եւ Էպուսինայի գործոց մէջ յիշուած եւ հայերէն թարգմանուած բոյսերն՝ իրենց բնիկ ազգային անուններն ունին մեր լեզուին մէջ . ըսել է որ մեր երկրին մէջ ալ ծանօթ էին: Ի գբօսանս բանասիրաց յիշենք զՄանրագորն եւ զՓէնունա, որոնց՝ հայկական Եսկուլապեայ հետեւողքն՝ զարմանալի յատկութիւններ եւ կերպարանք կ՛ընծայեն: Չմոռնանք հոչակաւոր Համասպրամն կամ Համասփիւռն ալ, որոյ ցողունն 12 ճիւղ կը բաժնուի կ՛ըսէին եւ ծաղիկներն զանազան գոյն ունին մէկմէկէ պայծառ . այս բոյսս քարոտ լերանց սորերը ծածկուիլ կը սիրէր, եւ որոշեալ որ մը յայտնուէր գիշերանց լուսնի լուսով . շատ տեսակ զօրութիւն ունէր, ինչուան սրամտութիւն ալ կը պարգեւէր, եւ հեղինակ մը վկայեր է պարզամտութեամբ թէ այս բոյսս ,գտայ, եւ չարն փորձեցի, երանի՛ է նմա որ զբարին գործէ»: Հռովմայեցիք Հայաստանէն եւ Պարսկաստանէն մեծ փափագով եւ ոսկւոյ կշիռքով կը գնէին լաղէրբիցում կոչած բոյսը, որ հաւանօրէն է սպան ըստ մեզ, եւ անոր խէժն՝ անգուժատ, թէ եւ չարահոտ, գուցէ եւ հայկական ազնիւ խաշնդէղն ըլլայ:

Մեր երկրին անուանի եւ անծանօթ բուսոց մէջ յիշենք ազգայնոց՝ փնտռելու հայկական ընկոյզ ըսուածը, որուն կութք Ղփտիներուն օրացուցին մէջ նշանակուած էր յունիս ամսուն, եւ կ՛ըսուէր թէ ձիթապտղոյ նման է . (մի՞թէ փշատին է, որ շատ հասարակ եւ սեփհական է Հայաստանի, կամ ծուաղենին): Յետին կարգ բուսեղինաց Խոտք եւ Սէղք անուանի են ի Հայս վասն ընդարձակ մարդաց եւ արօտից, որ տարուէ տարի կը սնուցանեն միլիոնաւոր ոչխարներ, եւ կը ղրկեն աւելի դէպ ի հարաւեւ յարեւմուտս ի Ստամպօլ: Այս մարմանդքս եւ արօտքս հազարաւոր տարիներէ ի վեր կը քաղեն կը բերենի Հայաստան բազմութիւն հովուաց շրջակայ կողմերու եւ վրանաչու տոհմեր շատ հեռու

աշխարհքներէ: Խոտերու մէջ դասենք տեսակ մը սէգ հայկական (բիմբինելլա pimprenelle), կամ մանաւանդ ճահճաց մատնիկ (daetylus litoralis) որ կը սնուցանէ ամենէն ընտիր եւ ամենէն հին ճանչցուած որդն կարմրոյ, հոչակեալ իր շառափյալ գունովն, որով թագաւորաց ծիրանիք եւ հրովարտակք կը ներկուէին, զոր կը յիշէ եւ Դիոսկորիտէս: Արաբացիքիրենց տիրապետութեան ատեն այս որդը կամ կարմիրը մտուցին յԵւրոպա, հիմա Ռուսք անկէ շահ կը քաղեն . եւ դեռ Էջմիածնի կաթուղիկոսաց կոնդակներն կը գրուին այս Արարտայ նշանաւոր բերքով, որուն նմանը յԵւրոպա կը գտնուի միայն ի Լեհս, եւ յԱմերիկա՝ ի Մեխիգոյ . ուրիշ ամեն ցեղ որդերն կարմրոյ (որոց յիսունի չափ տեսակ կայ) շատ արժէք չունին:

Զ

Այս պզտիկ որդը մեզի առաջնորդ առնելով՝ բուսական ցեղապետութենէն անցնելու ի կենդանականն, բնականապէս նախ իր կարգին կու գամք . եւ անտարակոյս կրնամք գտնել Հայաստանի մէջ քանի մը նորատեսակ միջատներ եւ մանաւանդ պատենաթեւ ցեղէն: Գերմանացի բնագէտ ճանապարհորդ մը հազարաւորներ ժողոված է ասոնցմէ եւ իր աշխարհին զանազան բնապատմութեան հաւաքարաններու բաժներ է: Իր հայրենակցաց մէկն այլ Հայոց արեւելեան նահանգաց մէջ կը նշանակէ տեսակ մը մեծ ճպռան, որ իր ճռռողմամբ կրնար մրցիլ Թէոկրիտեայ սրնգափողից հետ: Այս կարգի կենդանեկաց թագուհին Մեղուն, կ՚ընծայէ մասնաւորապէս յԱյրարատայ եւ ի հարաւակողման գաւառս՝ իր պատուական վաստակը, որ մեր երկրին գլխաւոր վաճառոց թուակից է: Շերամ որդոյ դարմանն շատ հին չէ մեր երկրին մէջ, հիմա կը յաջողի Կազբիականին մօտ գաւառաց մէջ: գաւառս՝ իր պատուական վաստակը, որ մեր երկրին գլխաւոր վաճառոց թուակից է: Շերամ որդոյ դարմանն շատ հին չէ մեր երկրին մէջ, հիմա կը յաջողի Կազբիականին մօտ գաւառաց մէջ: Ուրիշ եւ բարձրագոյն կարգ մը կենդանեաց, Ձկանց, արժանի է մտադրութեան, թէ եւ մեր աշխարհն շատ քիչ կամ թէ բնաւ չունի ծովեզերք: Լուդին (Saumon) մարդաչափ մեծութեամբ՝ Կազբից ծովէն գալով վեր կ՚ելլէ Երասխայ եւ Կուրի մէջ, եւ այնքան առատ՝ որ միայն ձուերը կը հանեն ազնիւ աղկիթ (քավեար) շինելու համար, եւ միսը կը թափեն: Հայաստանի ամենէն հասարակ եւ ծանօթ ձուկն է Կարմրախայտ, որ ամեն գետոց աղբերականց մէջ

կը վխտայ, եւ ինչուան Եփրատայ 9000 մտք բարձր ականց մէջ, ի Կարին: Երասխ կը բերէ երկայնաձեւ Ճանառը, եւ թանձրամարմին Լոքը, որ Եփրատայ եւ մանաւանդ Արածանւոյ մէջ շատ վիթխարի մեծութեամբ կը գտուի եւ նհանգ կ՚անուանի, իբրեւ կէտ ձուկն: Նոյն տեսակէն կարծուի թէ գտուին Հառչակայ փոքր լճին մէջ, որ շատ ձկնոտ է . մինչդեռ անոր մօտ՝ Վանայ աղի ծովն՝ որ մեծագոյն է քան զամենայն ծովակս յառաջակողմեան Ասիոյ, եւ անոր համար կոչուի ծով Աղթամարայ (յանուն գլխաւոր կղզւոյն), միայն մէկ տեսակ բնակիչ ունի, պզտի ձուկ մը, տառեխ . որ պատուական սնունդ կ՚ըլլայ եւ շահաբեր վաճառ մը, վասն զի աղած եւ չորացուցած կը ղրկեն չորս կողմի գաւառները, ի Քրդաստան եւ ի Պարսկաստան: Սեւանայ անոյշ ծովակն որ փոքր է քան զԱղթամարայն եւ բարձր քան զայն (6500 ոտք յերեսաց ծովու), ըստ աւանդութեան բնակչաց եզերացն՝ 12 տեսակ ձուկն ունի: Ուրիշ լճակ մը այրարատեան լերանց պարուն ստորոտը, Կոգայովիտի շամբն, որ հիմա Պալըգ կէօլ կը կոչուի ձկանց առատութեամբ, տարեկան միլիոն մը ֆրանգի շահ կրնայ տալ . անոր համար Ռուսաց եւ Օսմանեանց յետին սահմանաչափութեան ատեն՝ վիճի առիթ մը եղաւ: Հիմա թողլով ձկնասիրաց քննել Հայաստանի գետերուն մէջ այն մահահամ սեւ ձուկը՝ զոր կը յիշէ հին պատմիչն Կտեսիաս, կ՚ուզէի որ մեր տեղացինք աչք մը տային ի վերայ բովանդակ ջրոց՝ որ Հայաստանի մեծ եւ փոքր լճերը կը ձեւացնեն, եւ իրեն նշանաւոր կերպարանք մ՚այլ կու տան: Աղթամարայ ծովէն չհեռացած՝ պէտք է դիտել Որմեայ լիճը կամ Կապուտան ծովը, որ առաջինէն աւելի երկայն է, թերեւս աւելի այլ ընդարձակ: Այս երեք յիշեալ մեծամեծ լճաց հետ չորրորդ մ՚այլ՝ Ծովակն Հիւսիսոյ՝ որ հիմա Չըլտըր կէօլ կ՚ըսուի, յարեւմտեան հիւսիսակողմն Հայոց, մեր երկրին երեսաց վրայ՝ տրամանկիւն մը կը ձեւացնէ, եւ կենդրոննին կան երկոտասնեակ մը մանր լճակաց: Յարեւմտակողմն հարաւոյ՝ բաց ի Ծովք (Կէօլճիւկ) լճէն, կայ բազմութիւն լճակաց այն լեռներուն վրայ՝ որ ասոնց պատճառաւ Պին կէօլ կը կոչուին: Հայոց մեծ ու փոքր քառասնիւ չափ լճերուն միահամուռ տարածութիւնն կրնայ 10,000 հեկտար հաշուիլ: Ընդհանրապէս այս լճերուն ափունքն նուազեալ բուսաբերութեամբ, դրից զանազանութեամբն եւ վսեմական տեսարաններով գերազանցեն քան զլիճս Զուիցերեաց . բայց ամենէն գեղեցիկ եւ վառվռուն տեսարանն իրենց թեւաւոր բնակիչներն են: Թերեւս չկայ երկիր մը որ այնքան բազմաթիւ եւ բազմազան ջրային թռչուններ ունենայ, ինչպէս Հայոց լճերն եւ մօրերն: Այս ետքի տեսակ ջրշեղջից մէջ անուանի է Կարնոյ շամբն կամ մօր եւ

ծով (սաղլըգ), որոյ թռչնոց հաւկիթներն բաւական էին շրջակայ գեղերու բնակիչները կերակրելու, ըստ վկայութեան մեծի պատմչին մերոյ, որ կարծեմ քեզի չափազանցութիւն մը կ՚երեւնայ . բայց ի՞նչ պիտի ըսես տեղւոյն անգղիական հիւպատոսարանին եւ վաճառական գործատանց գբօսասէր պարօններուն վկայութեանը, որք կը հաւաստեն թէ տարւոյն կենդանաբեր եղանակին մէջ՝ չամբին բոլորտիքն մինչեւ բաւական հեռու միջոց՝ գրեթէ անընդհատ կը ծածկուին հաւեղինաց երամներով, մինչեւ համարձակ ձիագնացութեան արգել ըլլայ: Այս դաշտիս մէջ (Կարնոյ) համրած են աւելի քան 200 տեսակ թռչնոց շատն ջրային: Գրեթէ բովանդակ թռչնական ցեղից չորսին երեքն ճանչցուած են ի Հայս, մանաւանդ բարձրասրունք, մաշկոտունք, ճնճղկաց ցեղքն, եւ գիշահաւք, այս ետքի ցեղիս մէջ արժանի են յիշման լաշհաւն, որ է գառնակեր մեծ անգղն (գոնտու), եւ Սպերոյ ու Արարատայ բազայք, որ շատ ճարտար են յորսալ իրենց դասակիցները, աղէկ վարժածներն ինչուան 200 ֆրանգ կ՚արժեն:Որսոյ կամ վայրի հաւուց մէջ նշանելի են մեծ կաքաւն՝ նման հնդկայնոյն, եւ ուրիշ տեսակը կաքաւուց, սարսարեկք (decasse, մէզմէնտիկ), աքար (be′cassine), աքլոր (ra′le), թանձր (outarde), սալամբ (francolin), հասարակ փասիան եւ լոր: Ջրահաւուց մէջ զանազան տեսակք վայրենի սագի, բադի եւ կարապի, հաւալուսն կամ ջրխոթան, արօր (morillon), հողամաղ (harle), որոր (mouette), եւ շնորոր, լուղիկ (plongeon), տեսակ տեսակ տառեղանց (he′ron) եւ ծիծռանց ջրայնոց . ցեծ կամ քաջահաւ կանաչ եւ սեաւ (ibis) . եւ երկու աշխարհածանօթ պանդուխտքն, կռունկ եւ արագիլ, որք ինչպէս առ օտարս՝ այսպէս եւ ի Հայս մասնաւոր պատիւ ունին: Մեր հին թագաւորք բաց յընդհանուր որսապետէն (Որսապետն արքունի) ունէին եւ հաւորսութեան վերակացուս եւ թռչնապահս, եւ թերեւս ասոնք էին Հաւնունիք . ոչ սակաւ տոհմք եւ ցե»ապետք թռչուններէ առած էին իրենց անունն, ինչպէս Արծրունիք, Բագէակալք, Կարապունիք, Աղաւնունիք, Կռունիք, եւ այլն . եւ այս թռչունները կամ ողջ եւ կամ պատկերնին դրօշներու վրայ կրէին ազգային տօնից մէջ, որոց սկիզբն շատ հին է, թերեւս ոմանց ելնէ մինչեւ ի ջրհեղեղ: Այս մեծ պատահարս երկրիս ուրիշ կողմը այնքան զգալի այլայլութիւն եւ պատմութեան մէջ յիշատակ չէ թողած՝ ինչպէս մեր աշխարհը . եւ արդեօք այս թռչնոց հեղուկ բնակարաններէն ոմանք՝ զոր յիշեցինք, մնացորդ չե՞ն այն մեծ հեղեղմանն, որ քիչ շատ հողագնտին օրէնքները այլափոխեց: Ստորին Կուրայ ողողակքն, Երասխայ հովտին մրրանիստ հողակարգքն՝ բաւականապէս չե՞ն ցուցըներ թէ ատեն մը (որ

երկրաբանօրէն շատ հին չէ) ներէիդաց իշխանութեան տակ էին . եւ իրենց բրածոյ ժժմակաց մնացորդքն, որոց կենդանի նմանիքն դեռ գտուին կասպիական ծովու մէջ, չե՞ն կարծեցըներ արդեօք թէ երբեմն ծով մը կ՚երկընցընէր իր ծաւալծփիկ բազուկները առ ուրիշ ծով մը՝ այն երկրին վրայէն, որ յետոյ եղաւ խանձարուրք մարդկութեան եւ հայրենիք Հայութեան: Հայկակ, ես ոչ երկրագէտ եմ եւ ոչ հաւագէտ, բայց կը հաւանիմ թէ այդքան բազմութիւն եռակենցաղ կենդանեացդ (թոչնոց) որք մեր երկրին բարձրաւանդակ աւազանաց վրայ սփռեալ են, ոչ միայն բնապատմութեան ուսումնական ապացոյց մ՚են, այլ եւ յիշեցուցիչք ջրհեղեղի եւ ստեղծագործութեան:

Է

Դառնանք առ ուրիշ դաս մը կենդանեաց: Սեռք հայկական քառոտանեաց նախայիշեալ դասին պէս բազմատեսակ չեն, երկրին կլիմայն այլ այս բանս կ՚իմացընէ: Բայց այսպէս ըլլալով՝ դեռ ոչ շատ հին ժամանակ գտուէին ի Հայս ամենէն կատաղի գազանք ալ . ո՞վ ոչ յիշէ Վիրգիլիոսի գեղեցիկ տողը . «Եւ վագերըս հայկականս՝ ուսոյց Դափնիս լըծելկառաց»: Կամ Սիդոնիոսի ըսածը . «Ընդ վագրաբեր Նըպատայ կապարճաւոր արտորայս»: Դուռնըֆոր այլ Մասիս լերանց պատառուածներուն մէջ տեսեր է վագրը: Իսկ կենդանեաց թագաւորը, առիւծը կու յիշէ ի Հայս Այետիոս, եւ մեր պատմիչքն Դ եւ Ե դարուց, եւ ուրիշ մ՚այլ որ Ժ դարունակիզբները կ՚ապրէր: Ընձառիւծն եւ յովազն ինչուան հիմա կը գտնուին: Թողունք յիշել ուրիշ գազանները, եւ գազանամարտ գազանը, այսինքն շունը, որուն ցեղէն կան մեծամեծ եւ ուժով տեսակք . չմոռնանք միայն երկայնամազ կատուն Վանայ, որ Անկիւրիոյ կատուէն վար չի մնար, եւ ճերմակ ու սեւատուտն աքիսը, զոր Լատինք առմէնիոս կոչէին (փոռանկք էրմին be′rmine . Իտալիք՝ արմէլլինա), եւ այդու կոչմամբ կ՚իմացընէին թէ ո՛ր երկրէ առին ու մտուցին յԵւրոպա: Ընտանի անասունք բարեբաղդաբար շատ բազմաթիւ են ի Հայս . վերը յիշեցինք ոչխարաց առատութիւնը . նախրէից ցեղին մէջ գոմէշն բնիկ կ՚երեւի Հայաստանի, որովհետեւ իր էգը յատկապէս մատակ կ՚ըսուի, որ ամենայն չորքոտանեաց էգը կու նշանակէ հասարակօրէն: Երեվայրին կամորսի կենդանիք աւելի առատ են . հնագոյն դարերէ ի վեր՝ շրջաբնակ իշխանք եւ ազնուականք կու գային ամեն տարի ի Հայաստան՝ ի կրթութիւն եւ ի զբօսանս որսոյ, ուր գտուին տեսակ տեսակ վիթք, այծեմունք եւ եղջերուք, որոց կարօտով

կու բաղձայր նաեւ մահուան անկողնին մէջ Արտաշէս, մեր հեթանոս թագաւորաց մէկն, եւ հառաչէր . «Ո՞ տայր ինձ «զծուխ ծխանի եւ զառաւօտն նաւասարդի, զվազելն «եզանց եւ զվազելն եղջերուաց . մեք փող հարուաք եւ «թմբկի հարկանէաք»: Յիշենք զվարազն այլ, որ ինչուան հիմա Այրարատայ մէջ եւ նոյն իսկ Մասեաց ստորոտը կը գտնուի, Թաթարաց մշակած բրնձի անդերը աւրըշտկելով . եւ երագավազ ցիող (իշավայրի) որ հալածեալ յԱրտաւազդայ՝ յորդւոյն Արտաշիսի, զինքը ետեւէն ձգեց ինչուան նոյն աշխարհածանօթ լերան վիհը . ուր, ըստ առասպելեաց, թշուառ թագաւորն՝ Քաջաց ձեռքով կապկպած, կու ջանայ կոտրելու իր երկաթի շղթաները, զոր անդադար լիզելով մաշեցընեն իր հաւատարիմ շուներն . մազ կու մնայ որ բարկաճայթ թագաւորն ազատած ցատքէ այդ մթագին քարայրէն դուրս՝ բոլոր աշխարհքս աւերելու . բայց դարբնաց կռաններուն եւ ուրիշ գործաւորաց գործեաց ձայնն՝ նորէն կու հաստըցընեն իր մաշած շղթաները: Գրաստեղէն կենդանիք հռչակուած են նաեւ մարգարէի մը բերանով, իր Տիւրոսի դէմ ըրած սպառնալից ձայնարկութեանը մէջ . «Ի տանէ Թորգոմայ «ձիովք եւ հեծելովք եւ ջորւովք լցին զվաճառս քո»: Եզեկիէլ (ԻԷ . 14) չի յիշեր ուրիցշ ցեղակից գրաստ մ՚ալ, աւելի պզտիկ եւ աւելի անպարծ, բայց ոչ պակաս պիտանի, մանաւանդ ի լեռնոտ երկիրներ, ինչպէս է մեր Մոկաց աշխարհն, որոյ իրեք գաւառք Իշոց անուամբ կը կոչուին: Իսկ մէկալ կէս արուեստահնար կենդանին, ջորին՝ բնականապէս աւելի յարգի էր . մանաւանդ ճերմակ ջորին, զոր արեւու գոհ ընելու եւ թագաւորաց ծառայութեան համար կ՚ընտրէին . ինչուան նաեւ թագաւորաց յուղարկաւորութեան համար այլ գայն գործածէին . մեծին Տրդատայ ոսկեզօծ դագաղը կրող կառքն՝ ճերմակ ջորիներէ լծուած էր: (Ճերմակն, գերագոյն գունոց սեպուած, մեր թագաւորաց մահուան հանդիսին մէջ այլ մտնէր . այս հանդէսներուն վերջինը տեսաւ Բարիզ՝ յամին 1393ին յետոյ Հայոց թագաւորին, Ջ Լէոնին մահուամբ եւ թաղմամբը . իր դագաղաց մահիճն այլ ճերմակ բեհեզ էր, իր ծառաներն ալ ճերմակ հագուած, տարին իջուցին զնա Կելեստինեաց եկեղեցւոյն ներքնայատակ տապանատունը): Բայց ահաւադիկ գրաստական ցեղին թագաւորն, զոր ամենէն պերճախօս բնապատումն անուանեց «գեղեցկագոյն ի ստացուածս մարդկան», եւ զոր մեր ագարակային արուեստին կամ Վաստակոց գրոց հեղինակն կոչէ, «Աթոռ թագաւորաց եւ պարիսպ «ամրութեան հեծելոցաց, յաղթահարող թշնամեաց «եւ նաւահանգիստ ճանապարհորդաց, հալածիչ «գաւառաց, դղրդեցուցիչ քաղաքաց եւ լայնացուցիչ «սինոռաց»: Բայց ո՞վ է առաջին կտրիճն՝ որ այդ

գեղեցիկ ստացուածն ըրաւ: Չեմ հարցներ Յովբայ, եթէ «Դո՞ւ ագուցեր ձիոյ զօրութիւն, եւ զգեցուցեր «զահ ընդ պարանոցաւ նորա« . այլ կու հարցընեմ, ոչ առանց քիչ մի պարծենալու . ո՞վ է որ ամենէն առաջ կրցաւ սանձ անցընել այն կենդանւոյն, որ երբեմն փորատող հրաբուխ կու դառնայ, երբեմն քծնող ընկերակից: Մեր պատմութիւնն, (եթէ կ՚ուզես աւանդութիւն սեպել, եթէ կ՚ուզես խորհրդաբանութիւն, ինչ այլ կ՚ուզես սեպէ), մեր պատմութիւնն կ՚ըսէ, թէ աշխարհքիս առաջին պատերազմին մէջ, յետ խառնակութեան լեզուաց, մեր ազգին նահապետն եւ զօրավարն, Հայկն, ձիաւոր պատերազմող այլ ունէր ընդդէմ Բելայ . ասիկայ այլ յաղթուած եւ մեռած՝ յաղթողին ձեռքը թողուց ձիոց, ջորեաց եւ ուղտուց երամակներ: Ձին եղած է եւ է իսկ հիմա ալ Հայաստանի ամենէն նշանաւոր բերոց մէկն, եւ իր փառաց գործիք մը . մեր ազգային զինուորութեան ոյժն գլխաւորապէս հեծելոցը վրայ էր . Արամ Հայկայ սերնդոց մէջ ամենէն հզօրն, ժամանակակից Նինոսի, 40,000 հետեւակաց հետ 2000 ձիաւոր ունէր . ժամանակն փոխեց այս համեմատութիւնը . 12 կամ 14 դար վերջը՝ Հայաստան կրնար, ըստ վկայութեան Եզեկիելի, իր պէտքը լեցընելէն զատ՝ ինչուան Տիւրոսի վաճառքներուն ալ ղրկել ձի եւ ձիաւոր, երկուքն այլ անուանիք ի հին ժամանակս: Նոյն մարգարէն ուրիշ խօսքով մը գրեթէ զմեզ կ՚ապահովէ թէ Ասորեստանեայց բանակը յաղթութեան տանողը Հայոց հածելագունդն էր: Հայ ձիաւորք ճակատեցան Տրովայ դաշտերուն մէջ ծերունւոյն Պրիամու վերջին որդւոց հետ՝ ընդդէմ հոմերական քաջաց Յունաստանի: Աքեմենեան (Պարսից) տիեզերակալութեան ատեն՝ Հայաստան կու ղրկէր թագաւորաց թագաւորին ամեն տարի միհրական տօնին 20,000 ձի, որ ընտրելագոյն սեպուէին քան զՊարսիցն եւ զՄարաց . եւ 50,000էն աւելի նժոյգք տարւոյն յարմար եղանակին կը ժողովէին Մուղանու դաշտերուն մէջ: Մեր թագաւորաց մէջ ամենէն աշխարհակալն եւ ամենէն գոռոզն եւ հպարտ, Տիգրան, ըստ բանից օտար պատմչաց ինչուան 150,000 ձիաւոր ունէր, զատ 17,000 բոլոր սպառազէններէ, այսինքն ձի եւ ձիաւոր բոլորովին զրահով ծածկեալ, զոր պատմիչ մը կը նմանեցընէ զրահամորթ կոկորդիլոսի: Արձակ դաշտի մէջ՝ այս սպառազէնքս ճարտար առաջնորդի մը ձեռք՝ գրեթէ անյաղթելիք էին, բայց նեղ տեղուանք՝ թէ իրենք իրենց արգելք եւ թէ իրենց ետեւը շարուած գնդերուն, այսպէս Տիգրանայ բիւրաւորներն ընկրկեցան զարնուեցան Լուկուլլոսի լեգէոններէն, որ հնարագիտութեամբ զանոնք թերմոպիլեան նեղուցի մը մէջ փակեց: Հիմա Քիւրտերն որ Հայոց ժառանգութիւնը կը վայլեն եւ կը վատնեն,

տարուէ տարի 50,000էն աւելի ձի կը վաճառեն Պարսից եւ Օսմանեանց: Հայկական, երիվարն, հին ատեն ամենէն աւելի ծանօթ եղած կ՚երեւի, յետ տաճիկ (արաբացի) ձիոյ, մէկ հին եւ անանուն յոյն հեղինակ մը՝ նկարագրութիւն մը ընելով ձիոց՝ ըստ աշխարհաց, նախ եւ առաջ կը յիշէ հայկական երիվարը, եւ կը ճանչնայ զայն բաւական յաղթանդամ եւ շատ ուժով, ողնալայն եւ պնդակող, եւ Յովբայ ձիոյն պէս սաստիկ խրխնջացող: Հայկական երիվարին հետ կը յիշէ զփոհիւգացին . եւ այս երկու ձիոց ազգէն սերած կը համարի գալմատացի երիվարը: Ինչուան հիմա այլ հայկական ձին թերեւս նախապատիւն է յետ արաբացի եւ անգղիացի ձիոց, յիրաւի չունի որ ասոնց հասակը եւ ոչ վայելուչ ձեւը, աւելի պզտիկ եւ աւելի թանձրամիս է, բայց երագութեամբ անոնցմէ վար չի մնար, եւ անոնցմէ աւելի պատուական է վարժութեամբն ելլելու եւ իջնելու լեռնոտ եւ անհարթ երկիրներ . պատերազմական դաշտին վրայ որ եւ է ցեղ ձիու դէմ կրնայ ելնել . եւ իր աչքերէն ցատքած կըպրանման սեւ կրակը տեսնողն՝ կարծէ թէ կռուող կենդանեաց մէջ գազանագոյնն է: Բնիկ հայկականցեղից մէջ Խնուսի ձին ամենէն գեղեցիկն է, կը կարծուի այլ որ նիզէա անունն, որով կ՚անուանէին: Յոյնք լաւ ձիաբեր երկիր մը, այս տեղւոյս անունէն ծագած է, կամ Նժոյգ անունէն: Հիւսիսային Հայոց երիվարքն ալ լաւ, ուժով եւ աղուոր են . այնպէս որ անոնց ամենէն հասարակներն այլ, կ՚ըսէ գերմանացի բնագէտ ճանապարհորդ մը, կրնան Շղուդկարտի արքունի ախոռոց լաւագոյն ձիերուն կարգը գրուիլ, եւ խրատ այլ կու տայ յԵւրոպա մտցընելու Էրզիրումի, Տրապիզոնի եւ Դրեստի ճամբով: Բնութիւնն որ այսպիսի գեղեցիկ կենդանի մը ընծայեր էր երկրին, անոր ստացողին այլ հանճար տուաւ զանիկայ աղէկ վարժեցընելու եւ աւելի աղէկ այլ ի գործ ածելու . ձիադարմանութեան արուեստն շատ կատարելագործած էր մեր նախնեաց օրերը . որուն կրնան վկայ ըլլալ քանի մը լատին հեղինակաց բանք, եւ մնացորդք ազգային ձիադարմանութեան գրուածոց, որոց մէջ մանրամասն անդամաբանութիւն կայ ձիոյ: Իսկ ձիոյ գործածութիւնն, Հայոց ազնուականաց եւ պատանեաց զբօսանք, ցուցանք եւ պարծանք մ՚էր . մեր իշխանաց կտրիճ զօրավարաց մէկն, քաջակորովն Մուշեղ, հացկերոյթի մը ատեն դաւաճանութեամբ սպաննուելով, վերջի շունչը տալու ատեն կը ցաւէր կ՚ողբար որ չկրցաւ մեռնելու իր ճերմակ երիվարին վրայ, որ այնքան անգամ տարեր էր զինքը յաղթութեան . գոռոզ թագաւորն Շապուհ որ այս կտրիճ զօրավարին ձեռքէն այլ սրտէն այլ յաղթուեր էր, հրամմեր էր որ քարի վրայ քանդակեն անոր պատկերը ճերմակին վրայ հեծած, եւ իր խնջոյից տաճարին մէջ կանգնեն, զոր

տեսնալով՝ արեւուն գինի խմէր, Ապրի՛ ճերմակածին, ըսելով: Շատ ատեն չէ որ գտնուեցաւ ուրիշ քանդակ մ՚այլ մեր երկրին վերջին սահմաններուն վրայ, նոյն քաջակորովը կերպարանելով իր ճերմակին վրայ, թէ եւ գտնող ճանապարհորդն չհաճանչցաւ իր գիւտը:… Բայց մեր ճերմակն, մեր պիգասոսքն զմեզ շատ հեռու կը թողցընեն . բաւական ըլլայ այսչափ տեղեկութիւն թէ՛ իրենց համար եւ թէ բոլոր մեր երկրին գործարանաւոր եւ անգործարան արարածոց:

Ը

Շնորհակալ ըլլանք ուրեմն բնութեան, որ այսքան պարգեւներով հարստացուցեր է մեր երկիրը . եւս առաւել փառք տանք տիրոջն բնութեան, որ այդ պարգեւները վայելել եւ յարգել տուաւ երկրին հանճարամիտ բնակչին, որ ի սկզբանց ժամանակի գիտցաւ ճարտարութեամբ օգուտ հանել անոնցմէ, եւ օտարաց այլ սփռել, հեռաւոր աշխարհքներու բերքերը իրարու պատկերով: Հայն ամեն ատեն եղած է վաստակասէր մշակ իր երկրին մէջ, ժիր վաճառական դուրսի երկիրներ, զգօն գործակալ ազգաց՝ որ գիրար չէին ճանչնար . եւ փոխանակեր է զբնական եւ զարուեստական բերս աշխարհաց՝ որ իրարմէ հեռու էին շատ միջօրէական ժամերով: Հայն բոլոր երկրիս երեսը կը պտըտէր, կը սովրէր գլեզուս ժողովրդոց՝ որոց թարգման կ՚ըլլար, եւ ամեն տեղ միտ դնելով կը սովրէր շահ եւ ճարտարութիւն: Իրեն համար օտար երկիր չկար եւ չկայ, եւ ամենայն ազգք իրմէ յիշատակ մ՚ունին: Թէ որ լաւ մտադրութեամբ քննուի ազգաց չուոց կամ բաժանման պատմութիւնն, ինչպէս որ Ս . Գիրք մեզի կը ներկայացնեն, յայտնապէս կ՚երեւի որ Ասիոյ հիւսիսային եւ արեւմտեան կողմերն եւ բոլոր Եւրոպա իրենց բնակիչքն առած են այն գաղթականներէն որ ելան կամ անցան ի Հայաստանէ, յառաջ եւ յետ իր Հայաստան կոչուելուն: Թէպէտ եւ հիմակուան քննադատութիւնն տարբեր կարծիք ունի լեզուած ծագման եւ ածանցման վրայօք, սակայն արժան է յիշելու, որ թէ՛ ժողովրդեանը համար, թէ անոր լեզուին համար չկայ երկիր մը՝ որ մեր երկրին հաւասար այնքան բաղդատութեանց եւ նմանութեանց առիթ եղած ըլլայ: Սկսեալ յԵրոդոտէ, ի Ստրաբոնէ եւ յԵւստաթեայ՝ հարցուր ամեն լեզուագիտաց եւ բանասիրաց, որպիսիք են Աքոլութոս, Շուարց, Պոշար, Կալմէդ, Հերվաս, Լագրոզ, Վիսդն, Լայպնից, Լըպրիկանս, Շրէտէր, Հէէրըն, Ճ . Ուիլիէմ, Անգըդիլ, Բալլաս, Գլաբրոթ, Ատելունկ, Պոր, Բոդ, Բեդէրման, Վինտիշման, Կադդերէր, Նիպուր, եւ այլն, թէ

ո՞ր լեզուին նմանակից է հայերէնն: Ամենքն մէկմէկ կերպ պատասխան կու տան, հայերէնին մերձաւոր եւ ազգակից սեպելով զփռիւգացին, ասորին, բաբելոնացին, քաղդէացին, հրեայն, թաթարը, կովկասեան – թուրքը, խազախը, պարթեւը, փէհլէւին, զանդիկը, հնդկա գերմանացին, մարապարսացին, հին յոյնը կամ պելասգեանը, եգիպտացին եւ ղպտին, կելտը եւ ուէլչը, ինչուան պիսքայացին, ֆինը եւ սիպերիացին: Արդ ի վերայ այս ամենայն խառնափնդորութեան վիին՝ ուսկից կ՚ուզեն հանել զհայերէնը, մանաւանդ թէ հայերենէն հանել այս վիհը, ի վերայ այս ամենայն աւելի կամ պակաս ծուռ կարծեաց, պէտք է որ այդ վիին խորը ճշմարիտ եւ սկզբնական բան մ՚ըլլայ, ապա թէ ոչ անկարելի կ՚ըլլայ հասկընալ՝ թէ ինչու՞ եւ ի՞նչպէս այդքան ծանր եւ գիտուն անձանց գլուխք պտըտեր են այդ վիին վրայ: Այս այլ պէտք է լաւ գիտենալ, որ եթէ Ս. Գիրք, պատիժք եւ աւանդութիւնք կու ցուցընեն մեզի զՀայաստան իբրեւ սերմնարան մը ազգաց եւ ցեղից, նոյն Հայաստան զարմանալի ընդդիմակութեամբ մը հիւրընկալ եւ օթեւան եղած է զանազ ազգաց գաղթականներու, ինչպէս են ասորեստանեայն, քաղդէացին, հնդիկն, հրեայն, քանանացի, սկիւթացի, կովկասեան, թեսաղացի, յոյն, մար, պարսիկ, եւ ինչուան չին այլ: Այս ամեն տոհմք նախ քիչ կամ շատ ատեն մը իրենց օրէնքը եւ լեզուն զուտ պահելով, յետ քսան եւ հինգ դարուց խառնուեցան եւ ընկղմեցան տիրող ազգին եւ լեզուին մէջ, այսինքն հայերէնին, որ ի հարկէ ինքն ալ անոնցմէ փոփոխութիւն կրեց եւ անոնց բերքերովն հարստացաւ: Քրիստոնէական կրօնքն սրբազան եւ անդրժելի ըրաւ երկայն դարուց աշխատանքը. եւ այդքան տարբեր տարերքներէ ձեւացուց մէկ ազգ մը, որ ի սկիզբն Դ դարու կը պարունակէր անընդմէջ երկիր մը հիմակուան Փռանկստանի սահմաններէն ընդարձակ, եւ բաժանեալ ի 20 նախարարութիւնս կամ պայազատական աշխարհս, որք բաժանէին ի 620 գաւառս, եւ ասոնք այլ ի հարկէ 40,000 գեղ մ՚ունէին, որոց պահպանութեան համար սովորաբար 120,000 զօրականք կային, եւ հոգեւոր հսկողութեան համար աւելի քան 200 եպիսկոպոս: Այս դարէս ետեւ՝ 1500 տարուան միջոց մը բոլորովին այլափոխեց մեր երկրին օրէնքը եւ երեւոյթը, որ կրեց բաղդին ամեն հարուածքը եւ խաղերը: Նոր ժողովուրդք եկան գրաւեցին զՀայաստան, ուր հիմա այլ կ՚երեւան որոշակի. վասն զի կրօնքն եւ լեզուն անթափանցելի պարիսպ մը ձգելով մէջերնին՝ օտարականին թողուցին Հայաստանին գետինը, պահելով միշտ տեղացւոյն՝ իր սիրելի հայրենիքը: Ասանկով, թէ եւ հեռացեալ, թէ եւ հալածեալ իր բնիկ երկրէն: Հայն իրեն հետ կրէ իր թերափքը, եւ կը մշակէ զհայրենիս իր հարուստ լեզուին

մէջ, կը յարգէ զայն իր կրօնից մէջ, կ՚ուսանի՝ անոր յիշատակաց մէջ, եւ կը պաշտէ զայն իր սրտին մէջ: Այս հայրենասիրութիւնս, ի բաց թողլով ոմանց մոլորիլը եւ ոմանց անհոգութիւնը, առաջնորդեց անցուց Հայոց ազգը 44 դարու միջոց՝ ամեն տեսակ դիպուածէ, բնութեան եւ քաղաքականութեան յեղափոխութիւններէ, ընդ մէջ ազգաց՝ որ իրմէ վերջը ծնան եւ իրմէ առաջ մեռան:

Դարձուր դարձեալ անգամ մ՚այլ աչքդ այդ լեռնակոզի երկրին վրայ, որ կը բարձրանայ ի միջոյ Եւքսինեան եւ Կասպիական ծովուց: Պարսկային ծոցոյն եւ Միջերկրականին, որոց մէջ թափէ գալիս Փիսոնի, Ալիւսեայ եւ Իռիսայ: Կուրի եւ Երասխայ, Տիգրիսի եւ Եփրատայ, Պիւռամիսի եւ Կիւդնոսի . փնտռէ ատոնց ամայի աւերակ ափանց վրայ ազգաց եւ ազանց գոռոզ մայրաքաղաքները . եւ ըսէ ինձ . ո՞ր են Նինուէ եւ Բաբելոն, Սելեւկիա եւ Տիգբոն եւ Սամառա . մանաւանդ թէ ըսէ՛, ո՞ր են ատոնց կանգնողքն, այն հզօր եւ անուանի ժողովուրդքն հին դարերու, Քաղդէացիք, Ասորեստանեայք, Մարք Պարթեւք, Կապադովկեցիք, Կիլիկիացիք, Լիւդացիք, Կարքեդոնացիք եւ ուրիշ շատեր: Հարցու մէկ հինաւուրց մարդու մը, որ անոնց ամենէն ուժով, ծաղկեալ եւ յաջող ժամանակը ապրելով, կը նշմարէր անոնց կործանումն այլ, հարցու Եզեկիելի, ո՞ր են այդ ազգերն ,որք արկանէին գահ իւրեանց ի վերայ երկրին կենդանութեան»: Աւա՛ղ . ահա կը ցուցընէ մեզի երկրիս խորը, անդունդը, ահաւոր լիճ մը, ոչնչութեան տեղ մը եւ կ՚ըսէ . «Անդ Ասուր եւ ամենայն ժողովք նորա, ամենեքին վիրաւորք… շուրջ զշիրմօք նորա… Անդ Ելամ եւ ամենայն զօրութիւն նորա շուրջ զգերեզմանաւ նորա… անդ տուան Մոսոք եւ Թորէլ եւ ամենայն զօրութիւնք նոցա շուրջ զգերեզմանաւ նորա… անդ Եդովմ եւ ամենայն թագաւորք իւր եւ ամենայն իշխանք նորա… եւ նոքա ընդ վիրաւորս ննջեցին ընդ իջեալսն ի խորխորատ»:… Դադրէ՛ ի սպառնալեացդ, գուժաւոր մարգարէ . միթէ պիտի յանդրգնի՞ս ըսելու այլ, թէ «Անդ ամենայն իշխանք հիւսիսոյ, եւ ամենեքեան նոքա զօրավարք Ասորեստանուոյն, իջեալք վիրաւորք հանդերձ ահռին զօրութեամբ իւրեանց… եւ տարան զտանջանս իւրեանց ընդ իջեալսն ի խորխորատ»: Չե՞ս տեսներ, որ ինչպէս այն ալիքներն՝ որ տեսան այդ ազգերը իրենց ափանց վրայ, կը կորուսին խառնուին անկուշտ ծովուն մէջ, մինչդեռ իրենց աղբիւրներն անդադար կը բղխեն նոյն բարձրաւանդակներէն, այսպէս եւ ազգն Հայոց, որ ունէր իր երկիրը այդ աղբերականց մէջ, հոն կու կենայ դեռ, մինչդեռ մէկայլ, ազգերն ոչնչացեր են ի վիրապն ժամանակի: Հիմա սովրէ մեզմէ, ո՞վ

մարգարէ, վասն զի մենք առանց քողոյ կը տեսնամք ինչ որ դու 24 դարու թանձրութենէն կը տեսնէիր . մեզմէ սովրէ . այդ իշխանքդ հիւսիսոյ եւ արեւելից, այդ զօրավարքդ Ասորեստանւոյն ոչ մեռան ինչպէս Ասուրն եւ Ելամ . այլ ողջացան, ապրեցան որոյ հարուածներէն . գերեզմանն չկրցաւ կլանել իր ամեն փափագածը . եւ Հայն մինակ մնացած քու համրած ժամանակակից ազգերէդ, ինքնին կը հսկէ իր նախնեաց գերեզմանին եւ իր յետնոց որորոցին քով: Հայն՝ ժողովուրդ ազնուասիրտ, ժողովուրդ հիւրընկալ, ժողովուրդ հաւատացեալ, շատ ժողովրդոց օգտակար եղաւ . եւ եթէ երբեմն իբրեւ պատերազմող՝ նիզակակցելով Փուղայ եւ Սաղմանասարայ ի գերութիւն քշեց զԻսրայէլ, գոնէ պաշտպանեց այլ զանոնք իր գետափանց վրայեւ ի բարձունս Առմոնայ (կամ Ռեմանայ) . եւ թէ դաշնակից ըլլալով Նաբուքոդոնոսորի, գերի վարեց զիշխանս Յուդայ, սակայն պատուեց այլ զանոնք իր իշխաններէն աւելի . վասն զի ճանչցաւ թէ անոնք Դաւթի եւ Սողոմոնի որդիք են, եւ անոնց ձեռքով կ՚ընդունէր գլխին ճառագայթաձեւ թագը, զոր յետոյ նոյն իսկ իր գերւոյն գլուխը գրաւ . եւ եթէ ստիպեց երբեմն (ինքն այլ ստիպեալ ըլլալով) զորդիս եւ զդստերս Սաղեմայ՝ բաբելական ուռենեաց ներքեւ արտասուաթաց քնարներու վրայ երգել Սիոնի սաղմոսները, սակայն խուլ չեղաւ Աստուծոյ ձայնին՝ որ ուրիշ մարգարէի մը բերնով կ՚ըսէր իրեն . «Պատուէր տուք յինէն այրարատեան թագաւորութեանցն եւ ասքանազեան գնդին . կանգնեցէք զնովաւ (զԲաբելոնի) նետակալս, ելէք ի վերայ… երիվարք, իբրեւ զբազմութիւն մարախոյ» . եւ փութաց վազեց Աստուծոյ օծելոյն, եւ իր նիզակակցին հետ (Կիւրոսի), եւ յետ եօթանասուն տարւոյ՝ իր գերեաց շղթաները քակելով, ինքնին առաջնորդեց տարաւ զՍաղաթիէլ եւ անոր ժողովուրդը եւ անցուց Հայաստանի եւ Միջագետաց սահմաններէն, եւ ողջ անվնաս պահելով թշնամի ժողովրդոց միջէն հասուց ի Պաղեստին: Հայաստան ինքնին նախախնամեալ երկիր մ՚էր, եւ սիրելի Բարձրելոյն, ուր շատ կանուխ յայտնեցաւ . եւ պէտք է որ ամենայն ազգ որ իր ծագումը փնտռէ՝ դառնայ այդ երկրին նայի: Եդեմայ հետքը գտնելու ապահովագոյն ճամբայն է Հայաստան: Ինքն ընծայեց Աստուծոյ իր օրհնեալ կաւը, եւ ընդունեցաւ անոր ձեռքէն զհայրն եւ զմայր մարդկութեան . ինքն ընծայեց ասոնց այլ ինչ որ պէտք էր իրենց պահպանութեան, իրենց սիրոյն եւ զոջմանը համար . ինքն եղաւ խանձարարուրք առաջին ծնածին եւ գերեզման առաջին մեռնողին . ինքն բարձրացուց Արարատայ գագաթը միւսանգամ ընդունելու ջրհեղեղէն ազատուած մարդկութեան մէկ հատիկ տունը . եւ այդ իրեն հիւր եղած մէկիկ ընտանիքով

երկրորդ անգամ երկիրս մարդաբնակ ըրաւ: Ինքն կերակրեց առաջին նահապետները, եւ անոնց հաւատքը անխառն պահեց երկար ատեն . Աբրահամ ինքնին նոր հայրն հաւատոց՝ իրմէ ծագած է, վասն զի իր հայրենիքն՝ Ուր Քաղդէացւոց՝ հիմա կը ճանչցուի Հայոց յետին պատուարներուն մէջ, լերանցն Կորդուաց, որ Մեծ Հայոց տասնեւհինգ աշխարհաց մէկն է: Վերջապէս, ինքն, ըստ բարեպաշտիկ աւանդութեան, կ՚աղաչէր զՅիսուս՝ առաքելոց գլխաւորին հետ՝ որ զգուշանայ ի նենգութենէ Հրէից, եւ գայ իր թագաւորին, Աբգարու հետ՝ ապաստանի յԵդեսիա: Ինքն ընդունեցաւ ուրիշներէ աւելի առաքեալներ եւ աշակերտներ եւ ընծայեց անոնց զառաջին կոյս վկայուհին, նոյն իսկ իր թագաւորին դուստրը, զոր կ՚ախորժեմ անուանել քոյր Աբելի . վասն զի սոքա են նախավկայք, մէկն նախնական աշխարհի, մէկայլն նորաստեղծեալ աշխարհի . մէկն զոհեալ իր եղբօրմէն՝ մէկայլն իւր հօրմէն . ո՛վ աստուածային ողբերգութիւն: Նոյն ինքն Հայաստան յետ իրեք դար տնտնալու, դարձեալ յառաջ քան զուրիշ ազգեր՝ բոլոր ժողովուրդը ընդունեցաւ զքրիստոնէական կրօնս եւ պահեց միշտ . եւ որ զարմանալին է եւ ծանր ընդդիմերեւոյթ մը, քրիստոնէութեան առաջին պատուարն ըլլալով՝ ամենէն ետքի պատուարն այլ է երկրիս արեւելակողմը . վասն զի այս կողմէն՝ Հայաստանի միջօրէէն անդին քրիստոնեայ երկիր չկայ, բաց ի գաղթականներէ կամ քարոզչաց ձեռքով նորադարձներէ, որք կրնան նորատունկք ըսուիլ ի մէջ հեթանոսաց: Ատեն մը իբրեւ կղզի մ՚էր, հիմայ իբրեւ թերակղզի մը քրիստոնէութեան այլահաւատ կրօնից մէջ: Այս ճշմարիտ կրօնից զգացմամբ, այս գերագոյն զգացմամբն է՝ որ Հայաստան ոչ միայն կրցաւ մնալ եւ դիմանալ իր ինքնագլխութիւնը կորսնցընելէն վերջն այլ, հապա նաեւ կրցաւ ամենէն դժուար գործ մ՚այլ գործել . այսինքն համաձայնել իրարու զշահախնդրութիւն երկուց աշխարհաց՝ որոց մէջ դրեր է զինքը նախախնամութիւնն . եւ եթէ երբեմն այս բարակ եւ դժուարին պարտուց մէջ պակսած է, աւելի ինքզինքը խաբած է քան զուրիշները: Ապա եւ ոչ առանց արդեանց վաստըկեր է զյարգ եւ համարմունք եւ վստահութիւն տիրող եւ սահմանակից ազգերուն . ինքն տուեր է զօրք եւ կտրիճ զօրավարներ Սասանեաց եւ Բիւզանդացւոց . եւ իր ճարտարագոյն որդիքները բազմեցուցեր է իբրեւ ինքնակալ Կոստանդիանոսի գահուն վրայ, եւ փոխարքայ Եգիպտոսի եւ Հնդկաստանի տիրապետաց քով . զանազան հնարքներով Արաբացւոյն սուրը բթացուցեր է, եւ իրեն սովրեցուցեր քանի մը օգտակար արուեստներ . որոնց հետ ճարտարապետութեան ոճ մ՚այլ, որ քիչ մը ձեւափոխեալ ուրիշ հեռաւոր

աշխարհաց մէջ այլ մտաւ . Եւրոպա անգամ առանց իմանալու առեր է զայն: Հայաստան Կովիրետոսի Խաչակրաց նիզակակից եղած զԵրուսաղէմ առաւ . Հուլաղունի Նետողաց դաշնակից՝ զՊաղտատ առաւ: Ոչ սակաւ պաշտօնեաներ եւ քաջանշան զօրավարներ ընծայեց օսմանեան, ռուս եւ պարսիկ տէրութեանց, որոց իշխանութեան տակ հիմայ բաժնուած է երկիրն: Իր ճարտարարուեստ գաղթականաց ձեռօք շատ օգտակար ծառայութիւն ըրած է Ռուսաց, Լեհաց, Աւստրիոյ եւ Դանուբեան իշխանութեանց, եւ իր վաճառականներովն՝ միջին դարու Իտալիոյ ամեն տէրութեանց, Սպանիոյ, Հոլանտիոյ եւ քանի մը տէրութեանց այլ՝ որ հիմա Փոռանկաց մեծ տէրութեանց մասն են: Այս ետքինիս մայրաքաղաքն իսկ, արեւմըտից Բաբիլոնն, մէկ Հայու մը երախտապարտ է իր ամենէն շատ յաճախած ընկերութեան տեղւոյն սկզբնաւորութեանը համար . Բարիզու մէջ առաջին քաֆէարանը բացուեցաւ յամին 1672 Սէն ժէրմէնի տօնավաճառին մէջ եւ Դպրոցի ըսուած գետատափին վրայ (Quai de Ecole) . ի ձեռն Յարութիւն կամ Բասգալ անուան, երկրորդն ալ Ստեփան անուն մէկէ մը, որք երկուքն այլ Հայ էին . անշուշտ իրենք չէին նախատեսած թէ իրենց ձեռնարկութիւնն զարգանալով՝ ո՛րչափ բարիք կամ չարիք կարենայ պիտի բերել . բայց մենք կրնանք յուսալու՝ որ այդ նորութեան համար իրենց շնորհակալութեան յիշատակարան մը ընծայեն զբօսասէրք: Իսկ ինձի աւելի նախամեծար եւ ախորժելի է նկատել այն լուսաւոր նշանները՝ զորս Հայաստան իր հորիզոնէն դուրս այլ սփռած եւ դրած էր երկնից այն կողմերը՝ որոնց տակ իր որդիքն ապաստանարան մը կու բնտրէին . եւ կու սիրեմ պատուել Օղէանի սահմանին մէջ զՍ . Գրիգոր արքեպիսկոպոս Հայոց Նիկոպօլսոյ ի Ժ դարու, հիմայ պաշտպան Բիթիվիէի . ի Գոմին՝ (Commines) զՍ . Խրիսոլ (Ոսկի՞, Chryseuil), տեղւոյն պաշտպանը, զոր աւանդութիւնն սեպէ աշակերտ Բարիզու Ս . Դիոնիսիոսին եւ կու ճանչնայ Հայ . ի Ֆոնդէն՝ ի հայրենիս Ս . Բեռնարդոսի՝ պաշտպան տեղւոյն զՍ . Ամբրոսիանոս . ի Կանտ՝ (Պելճիոյ) զՍ . Մակար, պաշտպան տեղւոյն եւ Հայ եպիսկոպոս Ժ դարու . ի Մանդուա՝ զՍ . Սիմէոն, վերնոյն ժամանակակից . ի Լուգգա՝ զՍ . Ջաւէն կամ Դաւիթ (S . Davino) . յԱնգոնա՝ զՍ . Կիրակոս . ի Պատուա՝ զՍ . Փիտենտիոս եպիսկոպոս յՔ դարու, եւ այլն . որոց ամենքն այլ հայազգի կու ճանաչուին: … Բայց, ափսո՛ս, որ հոս չէ յարմար տեղ՝ հայկական Ոլիմպոսի սրբազան բարձունքը թոչըտելու: Փութամ ուրեմն, Հայկակ, բովանդակելու այս հայկական բնագրութեան համառօտ պատկերը . յուսամ որ այս չափովս այլ իմացուի, որ մեր ազգն եթէ եւ

քաղաքական պատմութեան մէջ առաջին գործերը չէ գործած, բայց եւ շատ մեծ գործոց մասնակից եած է. ազգ մը՝ որ սկսեալ ի Նոյէ գրեթէ անընդհատ ինչուան հիմայ կը համրէ 250 ազգապետ, իբրեւ նախարար, թագաւոր կամ կաթողիկոս, որոց հետ կապուած են իւր, աւանդութիւններն, եւ անով նաեւ բոլոր ժամանակագրութեան յիշատակը. այսպիսի ազգ՝ արժանի է մտադրութեան եւ քննութեան, թէ իր բնիկ որդւոցն եւ թէ ամեն մարդու՝ որ բարեկամ է ճշմարիտ փիլիսոփայութեան: Ես չեմ վախնար ըսելու, թէ Հայաստան մէկ որոշեալ վիճակ կամ նպատակ մը ունեցեր է յառաջ քան զայլ ազգեր, եւ որ աւելի հարկաւոր է գիտնալու, դեռ այդ վիճակն լմնցած չէ: Գաղտնիք մը չէ ըսածս, եւ ոչ խորհրդաւոր բան մը, այլ հնացեալ հաւանութիւն մը Հայ մտաց, թէ դեռ գործ մ՚ունի կատարելու երկրիս վրայ. բարեբաստիկ գործ մը: Ամեն բան լմնցած չէ իրեն համար, դուռ մը պիտի բացուի իրեն համար ատեն մը… որ շատ այլ հեռու չէ, ինչպէս որ կարծեմ. այդ դուռն երկար ժամանակ կրկին կրկին կղպած փակած չմնայ պիտի. արդէն զօրաւոր բանալիքներ կը տեսնեմ, եւ համարձակութեամբ կ՚ուզեմ ցուցընել. չըլլայ թէ վախնաս, … մեր երջանկութեան ապագայ բանալիքն, այդ այնքան երկար ժամանակէ վեր բաղձացեալ բանալիքն, այդ բանալիքն՝ է դաստիարակութիւնն: Դաստիարակութիւն հայրենասիրական, հայրենասիրութիւն յեցեալ ի վերայ իմաստասիրութեան, եւ սա հիմնեալ ի վերայ սուրբ կրօնից: Առանց այս կապակցութեան չկայ կատարեալ կրթութիւն, չկայ քաղաքականութիւն, չկայ մարդ կատարեալ: Ընկերական պարտքերը լաւ կատարելու համար՝ մարդս կարօտ է հայրենական ներշնչման մը. եւ որպէս զի հայրենասիրութիւնն չմոլորի եւ յետ չմնայ, պէտք է որ առաջնորդ ունենայ զիմաստութիւն, նեցուկ՝ զհաւատս, եւ պսակ՝ զյաւիտենականն ճշմարտութիւն:

Ո՛վ Հայկակ, ո՛վ Հայ պատանիք, աղէկ քաղաքացի ըլլալու համար՝ պէտք է քննել եւ սովրիլ զհայրենիս: Այս է առաջին ուսումն յետ ուսման հանդերձեալ կենաց: Քննեցէք եւ սովրեցէք ուրեմն այդ ազնիւ եւ բարեբեր Հայաստանը, իբրեւ հայրենիք ձեր եւ դայեակ ամենայն աշխարհի. քննեցէք այդոր բնակազմութիւնը, քննեցէք այդոր բարոյականը. քննեցէք այդոր բարգաւաճումը ի հարուստ լեզուին, որ ապահով գրաւական մ՚է բազմատեսակ արկածներով հնձուած գրականութեանը. քննեցէք զայն վերջապէս՝ իր կրօնից զտութեանը, եւ իր ծիսից վայելչութեանը մէջ: Այդ քննութիւնքդ, այդ ուսմունքդ յորդոր ըլլան ձեզի աւելի

քան զաւելի յարգելու զհայրենիս եւ մշակելու զայն՝ ըստ ամենայն նշանակութեան բանիս: Վասն զի այս իսկ է առաջին պատուէր Արարչին՝ տրուած առ հայրն մարդկութեան, եւ տրուած բուն իսկ մեր երկրին մէջ. ԳՈՐԾԵԼ ՋՆԱ ԵՒ ՊԱՀԵԼ:

Գ. Հայկայ շրջան

Յատուկ Դրէմ